

ПОЛТАВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ЛОГІКА

між правом і справедливістю

УСАНОВ І. В.
ПОСІБНИК

**ПОЛТАВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КАФЕДРА ПОЛІТОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ І ФІЛОСОФІЇ**

І. В. Усанов

ЛОГІКА

**Посібник
для студентів спеціальності Право
Електронне видання**

Полтава 2026

УДК 161/164:34(075.8)

У74

Рекомендовано до друку

*вченою радою Полтавського державного аграрного університету
(протокол № 9 від 29 квітня 2026 року)*

Рецензенти:

Гладкий С. О. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри підприємництва і права Полтавського державного аграрного університету.

Блоха Я. Є. – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри українознавства, культури та документознавства Національного університету «Полтавська політехніка мені Юрія Кондратюка».

Пивоварська К. К. – кандидат філософських наук, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі».

Усанов І. В.

У74 Логіка : посібник для студентів спеціальності Право. Полтава, 2026. 100 с.; 5 д.а.

Навчальний посібник розкриває фундаментальні засади логіки як ключового інструменту професійної діяльності юриста. Особливістю видання є синтетичний підхід: поєднання класичного інструментарію формальної логіки з елементами діалектичного аналізу. Основна увага приділяється практичному застосуванню логічних законів у теорії доказування, побудові юридичної аргументації та аналізу правових норм. Розраховано на студентів спеціальності «Право», викладачів та всіх, хто прагне вдосконалити навички логічного мислення. Рекомендовано для здобувачів вищої освіти спеціальності D8 «Право».

УДК 161/164:34(075.8)

© Усанов І. В.

© Полтавський державний
аграрний університет

Зміст

Тема 1. ПРЕДМЕТ І ЗНАЧЕННЯ ЛОГІКИ	6
§ 1. Що таке логіка: предмет, завдання та місце серед наук	6
§ 2. Значення логіки для юридичної діяльності	7
§ 3. Метод формалізації: від живої мови до символів	8
§ 4. Діалектична і формальна логіка: два погляди на правильне мислення.....	10
Тема 2. ПОНЯТТЯ І СУДЖЕННЯ	14
§ 1. Поняття як форма мислення: зміст, обсяг та відношення між поняттями.....	14
§ 2. Логічні операції над поняттями: обмеження та узагальнення	17
§ 3. Судження як форма мислення: структура, види та істинність.....	19
§ 4. Складні судження та їх юридичне значення	21
Тема 3. ЗАКОНИ ЛОГІКИ.....	24
§ 1. Закон тотожності: визначеність як умова коректного мислення	24
§ 2. Закон суперечності: несумісність протилежних тверджень	26
§ 3. Закон виключеного третього: категоричність і її межі	27
§ 4. Закон достатньої підстави: обґрунтованість як вимога до аргументу	29
§ 5. Сходження від абстрактного до конкретного: як думка рухається до істини	30
Тема 4. УМОВИВІД І АРГУМЕНТАЦІЯ	34
§ 1. Що таке умовивід: структура і значення для юридичної практики	34
§ 2. Дедукція і силогізм: від загальної норми до конкретного рішення	35
§ 3. Індукція: від фактів до узагальнень	38
§ 4. Аналогія: від випадку до випадку	39
§ 5. Коли формальних умовиводів не вистачає: діалектичний вимір аргументації	40

Тема 5. ПРАВИЛА І ПОМИЛКИ В АРГУМЕНТАЦІЇ.....	46
§ 1. Між переконанням і маніпуляцією: де проходить межа	46
§ 2. Правила щодо тези: точність як чесність	47
§ 3. Правила щодо аргументів: три вимоги, які важко виконати одночасно	48
§ 4. Правила щодо форми доведення: коли логіка ламається непомітно ..	49
§ 5. Некоректні прийоми аргументації: каталог хитрощів	50
§ 6. Правила критики: як спростовувати, не перетворюючись на опонента опонента	52
Тема 6. ПРАКТИЧНА ЛОГІКА: ЛІНІЯ АРГУМЕНТАЦІЇ	55
§ 1. Що таке лінія аргументації і чому порядок має значення	55
§ 2. Стратегії побудови лінії аргументації.....	56
§ 3. Демаркація: мистецтво структурувати, щоб вести.....	57
§ 4. Узгодженість аргументів: коли ціле менше суми частин.....	58
§ 5. Дескриптивна і алогічна підтримка: законні союзники логіки	59
§ 6. Фабула, анонс і резюмуюча теза: архітектура промови.....	61
Тема 7. ЛОГІКА ДОКАЗУВАННЯ І ТАКТИКА ПЕРЕКОНАННЯ У ПРАВІ.....	64
§ 1. Доведення і доказування: дві різні логіки	64
§ 2. Структура юридичного аргументу: норма, факт, висновок	66
§ 3. Докази та їх логічна оцінка.....	68
§ 4. Логіка тлумачення правових норм	70
§ 5. Тактика переконання і межі допустимого впливу	72
§ 6. Логіка судового рішення.....	74
Тема 8. МАНІПУЛЯЦІЇ, СОФІЗМИ, БРЕХНЯ	78
§ 1. Маніпуляція: коли логіка стає зброєю	79
§ 2. Софізм: коли помилка видає себе за доказ	81
§ 3. Брехня: коли слово розходиться з істиною.....	84
§ 4. Діалектика правди і обману: логіка як інструмент і як зброя	86
§ 5. Стратегії розпізнавання і протидії.....	89

Тема 1. ПРЕДМЕТ І ЗНАЧЕННЯ ЛОГІКИ

План

1. Що таке логіка: предмет, завдання та місце серед наук
2. Значення логіки для юридичної діяльності
3. Метод формалізації: від живої мови до символів
4. Діалектична і формальна логіка: два погляди на правильне мислення

Є одна дисципліна, яку студенти-юристи стабільно недооцінюють на першому курсі і так само стабільно згадують добрим словом на третьому. Не конституційне право і не цивільний процес – логіка. Причина проста: конституційне право одразу дає відчуття дотику до чогось важливого, логіка ж здається набором очевидних правил про те, як «правильно думати». Навіщо вчитися думати, якщо ти вже думаєш?

Відповідь на це запитання і є темою першої лекції. Але замість того щоб одразу давати відповідь, почнемо з іншого боку – з того, що відбувається, коли логіки немає.

§ 1. Що таке логіка: предмет, завдання та місце серед наук

У 2010 році Верховний Суд України розглядав справу № 5-30к10, в якій суди нижчих інстанцій дійшли взаємовиключних висновків, спираючись на ті самі докази і ту саму норму закону. Один суд кваліфікував дії особи як умисне вбивство, інший – як вбивство через необережність. Обидва рішення були мотивовані, обидва містили посилання на статті Кримінального кодексу. Проблема полягала не у знанні закону – обидва суди його знали. Проблема полягала у тому, як саме кожен із них міркував: які висновки вважав такими, що «впливають» із фактів, і чому. Верховний Суд скасував обидва рішення і направив справу на новий розгляд із вказівкою на логічні суперечності в аргументації.

Ця ситуація ілюструє те, чим займається логіка, краще за будь-яке визначення: вона вивчає не те, *про що* ми думаємо, а те, *як* ми думаємо. Логіка (від грецького *logos* – слово, думка, розум) – це наука про форми та закони правильного мислення, про способи отримання істинного знання шляхом міркування. Для неї байдуже, чи аналізуєте ви справу про крадіжку велосипеда чи про міжнародний корупційний скандал. Важливо

одне: чи ваше міркування побудоване так, що висновок дійсно впливає з аргументів, чи лише *виглядає* так, що впливає.

Предметом логіки є три взаємопов'язані сфери. Перша – **форми мислення**: поняття, судження, умовиводи. Це структурні одиниці, з яких складається будь-яке міркування. Коли адвокат каже: «Якщо особа діяла в стані необхідної оборони, вона не підлягає кримінальній відповідальності; мій клієнт діяв саме в такому стані; отже, він не підлягає відповідальності», – він використовує форму, яка в логіці зветься умовивід. Важливо, що ця форма є правильною незалежно від того, чи справді клієнт діяв в обороні – питання факту тут не вирішується логікою, але питання *коректності побудови аргументу* вирішується саме нею. Друга сфера – **закони мислення**: універсальні правила, яким підкоряється будь-яке коректне міркування. Порушити закон логіки – означає розірвати зв'язок між аргументами і висновком, навіть якщо зовні все виглядає переконливо. Третя – **логічні операції**: способи роботи з поняттями і судженнями – визначення термінів, класифікація, доведення, спростування. Юрист виконує саме ці операції щодня: кваліфікує правопорушення, тлумачить норми, будує доказову базу.

Принципово важливо розуміти **формальний характер логіки**: вона аналізує структуру міркувань, а не їхній зміст. Розглянемо два умовиводи: «Усі люди смертні. Сократ – людина. Отже, Сократ смертний» і «Особи, які вчинили умисне вбивство, підлягають покаранню. Іванов вчинив умисне вбивство. Отже, Іванов підлягає покаранню». Змістовно це зовсім різні речі. Але з точки зору логіки обидва мають тотожну структуру: «Усі А є Б. С є А. Отже, С є Б». Саме тому логіку називають «алгеброю думки»: вона працює з формами так само, як алгебра – зі змінними, незалежно від конкретних значень, що їх підставляють.

Питання для роздумів. Чи можливий умовивід, який є логічно правильним, але веде до несправедливого результату? Якщо так – що це говорить про межі логіки? Ми повернемося до цього питання наприкінці теми.

§ 2. Значення логіки для юридичної діяльності

Знання закону є необхідною умовою роботи юриста – але не достатньою. Закон треба вміти застосовувати, а застосування завжди є міркуванням: від загальної норми до конкретної ситуації, від факту до

кваліфікації, від аргументу до висновку. Якщо це міркування побудоване неправильно, жоден обсяг знань не рятує від хибного результату.

Юридична професія є, по суті, **професією аргументації**. Адвокат не просто заявляє «мій клієнт невинний» – він будує ланцюжок: ось факти, ось норма, ось висновок, який з них випливає. Прокурор не просто звинувачує – він обґрунтовує звинувачення так, щоб суд міг перевірити кожен ланку ланцюжка. Суддя не просто вирішує – він мотивує рішення, роблячи логічний зв'язок між фактами справи, нормами права і висновком видимим і відкритим для перевірки. Кожен юридичний документ має структуру умовиводу: оскільки є факти А і норма Б, то випливає правовий наслідок В. Якщо цей зв'язок порушено – документ юридично вразливий, навіть якщо він написаний бездоганною мовою.

Логіка виконує й іншу функцію, про яку говорять рідше: вона є **захистом від маніпуляцій**. У суді, на переговорах, у публічних дебатах опоненти – свідомо чи ні – використовують логічні помилки, підмінюють поняття, будують хибні аналогії. Юрист, який знає логіку, розпізнає ці прийоми. Коли прокурор будує обвинувачення за схемою «підозрюваний мав мотив і можливість – отже, він винен», підготовлений захисник одразу бачить проблему: наявність мотиву і можливості є необхідною, але недостатньою умовою вини. Таких людей, як правило, набагато більше, ніж злочинців. Або, кажучи мовою логіки: з того, що кожен злочинець мав мотив, не випливає, що кожен, хто має мотив, є злочинцем.

Нарешті, логіка є **спільною мовою юридичного дискурсу**. Коли суддя пише у мотивувальній частині «з наведеного випливає», він здійснює логічну операцію виведення висновку і тим самим запрошує апеляційну інстанцію перевірити, чи дійсно випливає. Коли студент на іспиті каже «за загальним правилом... але у даному випадку...», він демонструє розуміння логічного співвідношення загальної норми і конкретного винятку. Логіка робить юридичну мову точною і перевірюваною – і саме тому давні римляни сформулювали принцип, який залишається актуальним: *Ratio est legis anima* – розум є душою закону.

§ 3. Метод формалізації: від живої мови до символів

Якщо логіка досліджує структуру мислення, виникає практичне запитання: як саме вона це робить? Думка неловима, міркування

розгортається в часі і залежить від контексту – як можна вивчати це «науково»? Відповідь криється в методі формалізації.

У широкому розумінні формалізація – це виділення форми міркування від його конкретного змісту. Адвокат у кримінальній справі доводить, що підзахисний діяв у стані необхідної оборони і тому не підлягає відповідальності; адвокат у цивільній справі доводить, що договір укладено з порушенням форми і тому є недійсним. Зміст різний, логічна форма – однакова: «Якщо А, то Б. А має місце. Отже, Б має місце». Ця структура спрацьовує незалежно від того, що підставлено замість А і Б. Саме така «алгебраїзація» робить логіку універсальною: її закони діють однаково в кримінальному, цивільному та адміністративному праві, у математиці та повсякденному житті.

У вузькому розумінні формалізація – це повний переклад природної мови на штучну символічну мову логіки. Судження «Усі адвокати є юристами» перетворюється на запис $A \subset B$ (множина А є підмножиною В), а розгорнуте міркування – на формульний ланцюжок: (1) $A \rightarrow B$; (2) А; (3) $\therefore B$. Природна мова – чудовий інструмент для переконання і поезії, але ненадійний для логічного аналізу: слова мають кілька значень, речення допускають різне тлумачення, контекст змінює зміст. Символи позбавлені цих вад – вони однозначні й піддаються точним операціям.

Метод формалізації має довгу історію. Стародавня Греція дала перші спроби виділити загальні схеми аргументації – ще без символів, але вже з пошуком форми. Середньовіччя довело цей підхід до витонченості: схоласти розробили термінологію і мнемонічні правила для аналізу силогізмів, позначаючи ключові терміни літерами. Справжня революція сталася у XVII–XIX століттях: Лейбніц, Буль і Фреге створили штучні логічні мови, де кожен елемент має символічне позначення, а міркування перетворюються на алгебраїчні операції. У XX столітті символічна логіка стала основою математичної логіки, теорії алгоритмів і, зрештою, штучного інтелекту.

Для юриста це означає конкретні практичні можливості. Сучасна юридична логіка дозволяє не лише аналізувати силогізми вручну, але й моделювати логічну структуру законодавства, виявляти суперечності у нормативних актах і перевіряти договори на внутрішню узгодженість – інструменти, які вже активно розвиваються у сфері правової інформатики.

Питання для роздумів. Спробуйте записати у формі (1) $A \rightarrow B$; (2) A ; (3) $\therefore B$ будь-яку норму Кримінального кодексу і конкретну ситуацію. Що стає A , що – B ? Де виникають труднощі – і чому саме там?

§ 4. Діалектична і формальна логіка: два погляди на правильне мислення

Розвиток методу формалізації призвів до появи різних систем логіки. Найвпливовіші з них – і найбільш важливі для розуміння юридичного мислення – це діалектична логіка Платона і формальна логіка Аристотеля. Вони виникли в одну епоху, в одному місці, у вчителя і учня – і запропонували принципово різні відповіді на те саме питання: як треба мислити?

Платон (427–347 рр. до н.е.) вважав, що істинне знання не лежить на поверхні. За видимим світом стоїть світ вічних ідей, і завдання розуму – пробитися до них крізь шар поверхневих уявлень. Інструментом такого пробивання є **діалектика** – мистецтво розмови і суперечки, яке крок за кроком веде від поверхневих думок до більш глибокої істини. Ключова особливість діалектики: суперечність є *рушійною силою* пізнання, а не ворогом мислення. Коли ми виявляємо, що наша думка суперечить фактам або самій собі, – це не привід для зупинки, а поштовх шукати точніше розуміння. Класичний приклад – Сократів метод: учень висуває визначення, вчитель ставить запитання, які виявляють у ньому суперечність, і обидва рухаються до точнішого знання. Для юриста це актуально насамперед у роботі з правовими поняттями: визначення «добросовісності», «істотного порушення договору» або «розумного строку» уточнюються саме через виявлення і подолання суперечностей між загальною нормою і конкретними ситуаціями, які вона не передбачала.

Аристотель (384–322 рр. до н.е.), учень Платона, пішов іншим шляхом. Він цінував діалектику, але вважав, що їй бракує чіткості для широкого і надійного застосування. Тому він створив **формальну логіку** – систему правил, дотримуючись яких будь-яка людина може перевірити правильність міркування. Основою цієї системи є силізм, умовивід із двох засновків і висновку. Класичний юридичний приклад: «Особа, які вчинили умисне вбивство, підлягають позбавленні волі (великий засновок). Іванов вчинив умисне вбивство (малий засновок). Отже, Іванов підлягає позбавленні волі (висновок)». Це типова структура судового

вироку або правової кваліфікації: загальна норма плюс конкретний факт дають правовий висновок. Ключова особливість логіки Аристотеля: суперечність є **помилкою**, яку слід усунути. Якщо ви стверджуєте одночасно А і не-А – ваше міркування зламане.

Чи є одна з цих систем правильною, а інша – хибною? Ні – і саме це розуміння є одним із найважливіших результатів вивчення логіки. Це два різні інструменти для двох різних типів завдань. Діалектика допомагає **шукати** істину там, де панує невизначеність: при дослідженні складних правових питань, формуванні нових правових понять, тлумаченні норм в умовах, яких законодавець не передбачав. Формальна логіка допомагає **перевіряти і закріплювати** істину там, де вона вже сформульована: при правовій кваліфікації, складанні документів, побудові системи доказів у суді.

Повернімося тепер до питання, поставленого на початку параграфу першого: чи можливий умовивід, що є логічно правильним, але веде до несправедливого результату? Відповідь – так, і саме тут обидві логіки виявляються необхідними одночасно. Ілюструє це добре відома в українській юридичній спільноті практика так званих «формальних вироків»: ситуації, коли суд правильно встановлює факт, правильно знаходить норму і правильно підводить перше під друге – але результат суперечить очевидній справедливості, бо сама норма застаріла або її застосовано до ситуації, яку законодавець явно не мав на увазі. Формальна логіка дозволяє побудувати такий висновок бездоганно. Діалектична – поставити питання: чи не приховується за логічною правильністю змістовна хибність? Чи не є сама норма результатом суперечності між правовим текстом і правовою реальністю, яку треба розв'язати, а не приховати за коректним силогізмом?

Уявімо юриста, який працює над складною справою. Спочатку він використовує діалектичний підхід: аналізує різні версії, виявляє суперечності у свідченнях, уточнює, яке саме поняття норми є тут доречним. Потім переходить до формальної логіки: будує чітку систему аргументації, перевіряє кожен умовивід, формулює позицію у документі за всіма правилами юридичної техніки. Обидві логіки необхідні – і саме тому юридична освіта охоплює обидві традиції.

Висновок до Теми 1

Логіка для юриста – це не абстрактна дисципліна, яку «треба якось здати». Це фундаментальний інструмент, без якого неможливо ефективно працювати – і якого принципово не замінює навіть найглибше знання матеріального права. Предмет логіки – форми мислення, закони мислення та логічні операції – безпосередньо пов'язаний із щоденною практикою юридичної аргументації, тлумачення закону і побудови доказів.

Метод формалізації – у широкому розумінні виділення форми від змісту, у вузькому – переклад на мову символів – дозволяє логіці бути точною і універсальною наукою, застосовною у всіх галузях права. Дві великі традиції – діалектична логіка Платона і формальна логіка Аристотеля – не суперечать одна одній, а розв'язують різні завдання: перша вчить шукати істину через суперечність і діалог, друга – перевіряти і закріплювати її у чітких формах. Обидві необхідні – і обидві будуть розгортатися впродовж усього курсу.

Контрольні питання

1. Чому знання закону є необхідною, але не достатньою умовою ефективної юридичної діяльності?
2. У чому полягає формальний характер логіки? Чому логіку іноді називають «алгеброю думки»?
3. Чим відрізняється широке і вузьке розуміння методу формалізації?
4. Поясніть своїми словами різницю між діалектичною і формальною логікою. Наведіть приклад юридичної ситуації, де кожна з них є більш доречною.
5. Чи можна сказати, що одна з двох традицій є «правильнішою»? Обґрунтуйте відповідь.

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1 (аналітичне). Знайдіть у будь-якому судовому рішенні (можна з відкритого реєстру судових рішень України) мотивувальну частину і спробуйте записати центральний умовивід у формі: великий засновок (норма) – малий засновок (факт) – висновок. Де саме в цьому ланцюжку суд, на вашу думку, здійснив найбільш складну інтелектуальну роботу – і чому?

Завдання 2 (конструктивне). Сформулюйте три приклади юридичних ситуацій, у яких, на вашу думку, формальна логіка дає

правильну відповідь, і три – у яких вона дає правильну відповідь, але ця відповідь здається несправедливою. Що об'єднує ситуації другої групи?

Завдання 3 (рефлексивне). Знайдіть у новинах або публічних дебатах (парламентські слухання, судові коментарі, публічні заяви юристів) приклад аргументу, який *виглядає* переконливим, але при ближчому розгляді виявляє логічну проблему. Опишіть, у чому саме полягає проблема – і як би ви її сформулювали, якщо б були опонентом.

Тема 2. ПОНЯТТЯ І СУДЖЕННЯ

План

1. Поняття як форма мислення: зміст, обсяг та відношення між поняттями
2. Логічні операції над поняттями: обмеження та узагальнення
3. Судження як форма мислення: структура, види та істинність
4. Складні судження та їх юридичне значення

Уявіть, що ви вперше читаєте статтю кодексу, яка містить слово «володіння». Здається, все зрозуміло – кожен знає, що таке «володіти». Але вже через кілька хвилин виявляється, що в одному абзаці «володіння» означає фактичне панування над річчю, в іншому – юридичне право, а в третьому – і те, і те одночасно. Суперечка між сторонами, що здається суперечкою про факти, насправді виявляється суперечкою про поняття. І поки це не усвідомлено – жоден аргумент не потрапляє в ціль, бо кожна сторона стріляє в різні мішені.

Саме тому логіка починає з понять. Не тому що це «легко» і зручно для першої теми, а тому що поняття є першою точкою, де мислення або стає точним, або починає ковзати.

§ 1. Поняття як форма мислення: зміст, обсяг та відношення між поняттями

Коли адвокат говорить «мій клієнт», коли суддя пише «обвинувачений», коли законодавець формулює «юридична особа» – вони оперують поняттями. Поняття – це не просто слова. Слово є звуком або знаком; поняття є формою мислення, в якій відображаються суттєві ознаки предмета або класу предметів. У слові «договір» для юриста міститься цілий комплекс знань: угода двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Для людини без юридичної освіти те саме слово може означати просто «папірець із підписами». Поняття різні – слово одне.

Звідси перший практичний висновок: юридичні суперечки часто є суперечками про поняття. Чи є певна дія «необхідною обороною» чи «перевищенням її меж»? Чи є певний договір «оспорюваним» чи «нікчемним»? Від того, як визначено поняття, залежить кваліфікація – а отже, і доля людей, майна, прав.

1.1 Зміст і обсяг поняття

Кожне поняття має два виміри, які існують у постійній напрузі між собою.

Зміст поняття – це сукупність суттєвих ознак, які в ньому мисляться. Зміст поняття «адвокат» включає: особа, яка має вищу юридичну освіту, склала кваліфікаційний іспит, отримала свідоцтво і здійснює представництво інтересів клієнтів. **Обсяг поняття** – це множина всіх конкретних предметів, що підпадають під це поняття: усі реальні адвокати країни в певний момент часу.

Між змістом і обсягом діє **закон зворотного відношення**: чим більше ознак містить поняття (багатший зміст), тим менше предметів йому відповідає (вужчий обсяг) – і навпаки. Поняття «юрист» охоплює мільйони людей, але містить лише одну ознаку; поняття «адвокат у кримінальних справах із двадцятирічним стажем, що спеціалізується на справах про економічні злочини» охоплює вузьке коло осіб, натомість насичене ознаками.

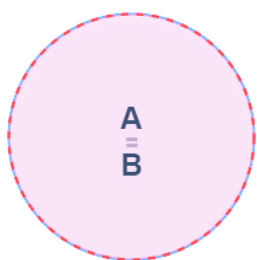
Цей закон має пряме практичне значення: точніша кваліфікація завжди є вужчим поняттям із багатшим змістом. Коли слідчий рухається від «вчинено правопорушення» до «крадіжка, вчинена групою осіб за попередньою змовою» – він збагачує зміст і звужує обсяг. Саме в цьому і полягає кваліфікація.

1.2 Відношення між поняттями

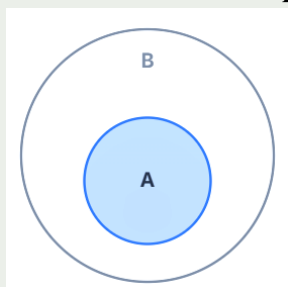
Поняття не існують ізольовано – між ними виникають логічні відношення за обсягом, розуміння яких є щоденним інструментом юридичної кваліфікації. Логіка поділяє всі відношення на два великі класи: **сумісні** (об'єми перетинаються) та **несумісні** (об'єми виключають одне одного).

Сумісні поняття

Рівнозначність (тотожність) – два поняття мають однаковий обсяг при різному змісті. Наприклад, «столиця України» і «місто Київ» позначають той самий об'єкт різними способами. Юридичний приклад: «автор Кримінального кодексу України 2001 року» і «Верховна Рада України третього скликання». Графічно два кола повністю збігаються ($A = B$).

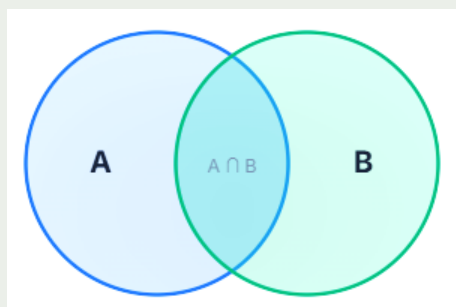

Підпорядкування (субординація) – об'єм одного поняття

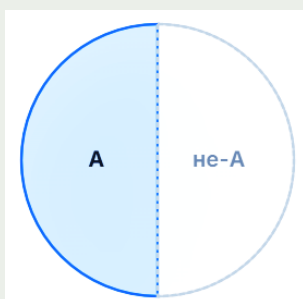
повністю входить до об'єму іншого, не вичерпуючи його: «злочин» (рід) і «вбивство» (вид); «юрист» (рід) і «суддя» (вид). Кожне вбивство є злочином, але не кожен злочин є вбивством. Графічно менше коло (вид) повністю всередині більшого (роду).

Перетин (часткове збігання) – об'єми частково перетинаються: є

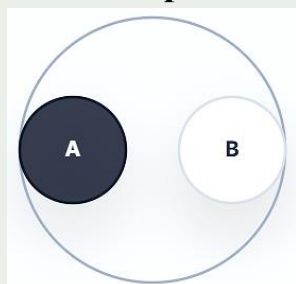
предмети, що належать до обох понять, є такі, що належать лише до одного. Приклад: «адвокат» і «викладач права» – деякі адвокати викладають у вишах, але значна частина не викладає, і більшість викладачів не є адвокатами. Зона перетину позначає осіб, що поєднують обидві ролі.

Несумісні поняття

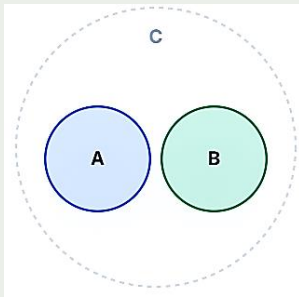
Суперечність (контрадикторність) – два поняття повністю заперечують одне одного і вичерпують весь можливий простір: «винний» і «невинний», «правомірна поведінка» і «неправомірна поведінка». Між ними немає третього варіанту (*tertium non datur*). Графічно весь універсум ділиться на дві частини без залишку: $A + \text{не-}A = \text{весь світ}$.

Протилежність (контрарність) – поняття виключають одне

одного, але не вичерпують увесь простір, між ними існують проміжні варіанти. «Тяжкий злочин» і «злочин невеликої тяжкості» не перетинаються, але між ними є «злочин середньої тяжкості» і «особливо тяжкий злочин».

Співпідрядність (координація) – кілька понять є видами одного

роду, але несумісні між собою. «Суддя», «прокурор», «адвокат» – усі вони види роду «юрист», проте одна людина не може одночасно обіймати всі ці ролі. У кваліфікаційній роботі саме відношення співпідрядності змушує слідчого обирати конкретний склад злочину: «вбивство», «умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть», «необережне вбивство» – це несумісні, хоча й споріднені поняття.

Практична цінність цих відношень для юриста очевидна: **юридична кваліфікація – це завжди встановлення відношень між поняттями.** Коли суддя тлумачить поняття «житло» у Конституції та у Цивільному кодексі, він перевіряє, чи є ці поняття рівнозначними, чи одне підпорядковане іншому, чи вони лише перетинаються. Коли адвокат буде захист на засаді «невинуватості», він використовує відношення суперечності: якщо обвинувачений невинний (не-А), твердження про його вину (А) є хибним.

.§ 2. Логічні операції над поняттями: обмеження та узагальнення

З поняттями можна не лише «зберігати» знання, але й виконувати логічні операції. Дві найважливіші для юриста – **обмеження і узагальнення.** Це рух по сходах понять вниз і вгору, від загального до конкретного і навпаки – і саме цей рух є структурою юридичного мислення в його найбільш практичній формі.

2.1 Обмеження поняття

Обмеження – це перехід від поняття з ширшим обсягом до поняття з вужчим обсягом шляхом додавання нових ознак. Обсяг зменшується, зміст збагачується. Розглянемо сходи обмеження в кримінальному праві:

«Злочин» → «Злочин проти особи» → «Злочин проти життя» → «Вбивство» → «Умисне вбивство» → «Умисне вбивство за обтяжуючих обставин»

Кожен крок – це додавання нової ознаки і звуження кола предметів. Або в цивільному праві:

«Договір» → «Цивільно-правовий договір» → «Договір купівлі-продажу» → «Договір купівлі-продажу нерухомості» → «Договір купівлі-продажу квартири в новобудові»

Межею обмеження є одиничне поняття, що позначає один конкретний предмет: «Конституція України 1996 року», «справа №757/12345/21-к». Далі обмежувати нікуди – ми вже позначаємо конкретний об'єкт.

Навіщо юристу ця операція? По-перше, для точної кваліфікації: слідчий не може обмежитися загальним «вчинено злочин» – він зобов'язаний обмежити поняття до конкретного складу із зазначенням частини і статті. По-друге, для тлумачення норм: коли закон говорить «транспортний засіб», суд може ставити питання, чи обмежується це поняття лише механічними засобами, чи охоплює електросамокат. По-третє, для складання документів: у договорі замість загального «сторони зобов'язуються» завжди краще вказати конкретне – «Продавець зобов'язується передати Покупцеві квартиру за адресою... не пізніше...».

2.2 Узагальнення поняття

Узагальнення – операція, зворотна обмеженню: перехід від вузького обсягу до ширшого шляхом відкидання ознак. Обсяг збільшується, зміст стає менш насиченим:

«Договір купівлі-продажу квартири» → «Договір купівлі-продажу нерухомості» → «Договір купівлі-продажу» → «Цивільно-правовий договір» → «Договір» → «Правочин» → «Юридичний факт»

Межею узагальнення є найзагальніші категорії – «правове явище», «право» – де зміст стає настільки бідним, що практично зникає.

Значення узагальнення для юриста не менш важливе. Воно необхідне для пошуку загального правила: аналізуючи кілька справ про купівлю квартири, будинку і земельної ділянки, юрист узагальнює – «в усіх цих випадках застосовуються загальні правила про купівлю-продаж нерухомості». Узагальнення забезпечує систематизацію права: саме завдяки йому законодавець формулює Загальну частину кодексів, де замість переліку правил для кожного злочину окремо з'являються загальні поняття «злочин», «вина», «покарання». Нарешті, воно уможлиблює аналогію права – якщо норми для конкретного випадку немає, суд може узагальнити кілька схожих норм і вивести принцип, застосовний до нової ситуації.

Обмеження і узагальнення – це дихання юридичного мислення. Рух від закону до справи є обмеженням; рух від справи до закону – узагальненням. Без першого право залишається абстракцією; без другого – хаотичною купою непов'язаних випадків.

§ 3. Судження як форма мислення: структура, види та істинність

Якщо поняття називає предмет, то судження щось про нього стверджує. Поняття «злочин» не може бути істинним чи хибним – воно просто позначає клас явищ. Але судження «Іванов вчинив злочин» – може, і це питання факту і доказування. **Судження** – це форма мислення, в якій щось стверджується або заперечується про предмети, їхні властивості чи відношення, і яка має істиннісне значення.

Саме наявність істиннісного значення є принциповою відмінністю судження від поняття – і саме тому судження є центральною одиницею юридичного процесу. Вирок, позовна вимога, свідчення, висновок експерта – усе це судження, які або відповідають дійсності, або ні.

3.1 Судження і речення

Студенти нерідко ототожнюють судження з реченням, але це різні речі. Речення – граматична форма; судження – логічна. Питальні речення («Чи винен обвинувачений?»), спонукальні («Надайте докази!») і окличні («Який жах!») не є судженнями – вони нічого не стверджують про дійсність. Натомість одне й те саме судження може бути виражене різними реченнями: «Іванов скоїв крадіжку» і «Крадіжку вчинив Іванов» – різні речення, але одне судження. А складне речення «Обвинувачений вчинив крадіжку, але діяв у стані сильного душевного хвилювання» містить два самостійних судження. Для юриста важливо аналізувати логічний зміст, а не граматичну форму.

3.2 Структура судження

Традиційна формальна логіка виділяє три елементи простого судження. **Суб'єкт (S)** – те, про що йдеться: «обвинувачений». **Предикат (P)** – те, що стверджується або заперечується про суб'єкт: «є винним». **Зв'язка** – елемент, що з'єднує суб'єкт і предикат, виражений словами «є», «не є» або прихований у дієслові. Формула: $S \text{ є } P$.

Але базова структура S–P є лише скелетом. Повна характеристика судження включає ще два виміри.

Квантор вказує, про скільки предметів ідеться. Загальне судження («Усі обвинувачені мають право на захист») охоплює весь клас; часткове («Деякі договори є нікчемними») – лише частину; одиничне («Іванов є суддею») – конкретний об'єкт. Різниця між «усі» і «деякі» є критично важливою в праві: «Усі громадяни мають право на освіту» є конституційною гарантією для кожного; «Деякі громадяни мають право на пільги» – привілей певної категорії. Помилка у кванторі тягне хибний правовий висновок.

Модальність відображає характер зв'язку між суб'єктом і предикатом. Асерторичні судження констатують факт («Іванов вчинив злочин»). Аподиктичні стверджують необхідний зв'язок («Особа, яка вчинила злочин, необхідно підлягає покаранню»). Проблематичні виражають гіпотезу або припущення («Іванов, можливо, вчинив злочин»). У правовій практиці конституційні права сформульовані як необхідні («Кожен має право...»); встановлені факти – як дійсні («Встановлено, що...»); версії слідства – як можливі. Особливою сферою є **деонтична логіка** – логіка норм, що оперує модальностями «зобов'язаний», «дозволено», «заборонено». Це основа логічного аналізу правових норм, до якої ми повернемося в наступних темах.

Питання для роздумів. Визначте суб'єкт, предикат і квантор у таких судженнях: «Деякі свідки дають неправдиві показання»; «Жоден суддя не може бути членом політичної партії»; «Цей договір є нікчемним». Яке з цих суджень є найбільш юридично «сильним» – і чому?

3.3 Істинність і хибність суджень

Навіщо аналізувати структуру суджень? Щоб розуміти їхнє істиннісне значення. Істинне судження – таке, зміст якого відповідає дійсності; хибне – не відповідає. Але тут є важливе застереження: **логіка не встановлює істинність суджень – вона перевіряє коректність висновків.** Логіка каже: якщо засновки істинні і умовивід побудований правильно, висновок теж є істинним. Але чи є засновки істинними – це питання до свідків, документів і експертів, а не до логіки.

Це розмежування є принциповим для юридичної практики. Суд може мати бездоганно побудований силогізм і при цьому дійти хибного висновку – якщо один із засновків виявився хибним. Саме тому в юридичному процесі однаково важливі дві речі: коректність аргументу і достовірність фактів, на які він спирається.

§ 4. Складні судження та їх юридичне значення

У юридичній практиці прості судження є радше винятком. Набагато частіше трапляються складні судження, що комбінують кілька простих за допомогою логічних сполучників. Саме ці конструкції є будівельними блоками правових норм – і вміння їх розпізнавати і аналізувати є базовою технікою юридичної роботи.

Кон'юнкція (і, \wedge). «Обвинувачений вчинив крадіжку і приховував сліди злочину» ($A \wedge B$). Судження істинне лише тоді, коли обидві частини істинні одночасно. У кримінальному праві кон'юнкція часто з'являється при формулюванні кваліфікуючих ознак: склад злочину потребує одночасної наявності всіх елементів.

Диз'юнкція (або, \vee) буває двох видів. *Нестрога* допускає одночасну істинність: «Договір може бути розірваний або за згодою сторін, або за рішенням суду» – можливо і те, і те одночасно. *Строга (виключна, \oplus)* виключає одночасну істинність: «Особа або є осудною, або є неосудною» – третього не дано. Розрізнення між двома видами диз'юнкції є критичним для правильного розуміння норми.

Імплікація (якщо..., то..., \rightarrow). «Якщо особа вчинила злочин, то вона підлягає покаранню» ($A \rightarrow B$). Це найважливіша форма для права: правові норми мають саме таку структуру – умова (юридичний факт) тягне наслідок (правовий наслідок). Звідси важливий логічний висновок: хибність наслідку не доводить хибності умови, але істинність умови завжди тягне істинність наслідку – якщо імплікація є правильною.

Еквівалентність (якщо і тільки якщо, \leftrightarrow). «Договір є дійсним тоді і тільки тоді, коли дотримано всіх обов'язкових умов» ($A \leftrightarrow B$). Означає: А є необхідною і достатньою умовою для Б – і навпаки. Це значно сильніша конструкція, ніж проста імплікація.

Заперечення (не, \neg). «Обвинувачений не визнає вину» ($\neg A$). Інвертує істиннісне значення судження. Заперечення є основою презумпції невинуватості: доки вина не доведена (\neg доведена), діє не-А (невинуватість).

Комбінація цих сполучників дозволяє точно описати складні юридичні конструкції. Норма «особа підлягає покаранню, якщо вчинила злочин і досягла віку кримінальної відповідальності, за умови що не діяла в стані необхідної оборони» у символічному записі виглядає як $(A \wedge B \wedge \neg C) \rightarrow D$. Саме така логічна структура прихована за звичайною статтею

кодексу – і юрист, який вміє її виявляти, бачить норму точніше, ніж той, хто просто її «знає».

Висновок до Теми 2

Поняття і судження – дві базові форми мислення, без яких неможлива жодна юридична дія. Поняття фіксує суттєві ознаки класу предметів і має два виміри: зміст і обсяг, між якими діє закон зворотного відношення. Розуміння відношень між поняттями – рівнозначності, підпорядкування, перетину, суперечності, протилежності, співвідрядності – є основою юридичної кваліфікації. Логічні операції обмеження і узагальнення описують рух між рівнями абстракції, який є повсякденною практикою юридичного мислення.

Судження аналізується через структуру S–P, кванторні характеристики і модальності. Складні судження з логічними сполучниками – кон'юнкцією, диз'юнкцією, імплікацією, еквівалентністю, запереченням – є будівельними блоками правових норм, і вміння розпізнавати їхню логічну структуру дозволяє бачити право точніше.

У наступній темі ми зробимо крок далі: від окремих суджень – до законів, яким підкоряється їхня взаємодія у правильному мисленні.

Контрольні питання

1. Чим поняття відрізняється від слова? Наведіть приклад, де одне слово позначає різні поняття залежно від контексту.
2. Сформулюйте закон зворотного відношення між змістом і обсягом поняття. Чому він важливий для юридичної кваліфікації?
3. Визначте вид відношення між такими парами понять: «правочин» і «договір»; «суддя» і «прокурор»; «законна поведінка» і «незаконна поведінка».
4. Чим операція обмеження відрізняється від узагальнення? Наведіть приклад кожної з кримінального або цивільного права.
5. Що таке судження і чим воно відрізняється від поняття? Чому речення не завжди є судженням?
6. Порівняйте підходи формальної і діалектичної логіки до поняття та судження. Для яких завдань юридичної діяльності підходить кожен із підходів?

7. Як діалектична логіка пояснює еволюцію правових понять (наприклад, «шлюб», «власність», «майно»)? Наведіть власний приклад.

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1 (аналітичне). Визначте відношення між такими парами понять і поясніть свою відповідь:

- «злочин» і «адміністративне правопорушення»
- «підозрюваний» і «обвинувачений»
- «нікчемний договір» і «оспорюваний договір»
- «право власності» і «право користування»

Для кожної пари вкажіть, до якого виду відноситься відношення (рівнозначність, підпорядкування, перетин, суперечність, протилежність, співпідрядність) і намалюйте відповідну схему кіл Ейлера.

Завдання 2 (конструктивне). Виконайте операцію обмеження від поняття «правопорушення» до одиничного поняття – не менш ніж п'ять кроків. Потім виконайте операцію узагальнення від поняття «договір дарування квартири» до найширшого можливого поняття. Де на кожному зі сходів ви відчули найбільші труднощі – і чому саме там?

Завдання 3 (рефлексивне). Запишіть п'ять суджень різних видів про одну й ту саму юридичну ситуацію на ваш вибір: одне загальне, одне часткове, одне одиничне, одне аподиктичне і одне проблематичне. Проаналізуйте: як зміна кванторної або модальної характеристики змінює юридичне значення судження?

Тема 3. ЗАКОНИ ЛОГІКИ

План

1. Закон тотожності: визначеність як умова коректного мислення
2. Закон суперечності: несумісність протилежних тверджень
3. Закон виключеного третього: категоричність і її межі
4. Закон достатньої підстави: обґрунтованість як вимога до аргументу
5. Сходження від абстрактного до конкретного: як думка рухається до істини

Є спокуслива ідея, якій піддаються майже всі, хто вперше відкриває підручник логіки: якби всі люди дотримувалися кількох простих правил мислення, суперечок стало б менше, а справедливих рішень – більше. Достатньо виписати ці правила, вивчити – і думати правильно.

Ця ідея приваблива і певною мірою слухна. Але лише певною мірою. Закони логіки справді існують, і їх порушення справді руйнує аргументацію. Однак ці закони є не магічними формулами, а інструментами – точними в одних ситуаціях і недостатніми в інших. Розуміти, де вони працюють бездоганно і де починаються їхні межі, – це і є зрілість логічного мислення. Саме тому ми розглянемо кожен закон у двох режимах: спочатку те, що він стверджує і чому це важливо для юриста, а потім – де і чому він потребує уточнення.

§ 1. Закон тотожності: визначеність як умова коректного мислення

Формулювання: будь-яка думка в процесі міркування повинна залишатися тотожною самій собі. Якщо ми ввели поняття або тезу, вони мають зберігати своє значення від початку до кінця міркування.

Символічна форма: $A = A$, або $A \rightarrow A$.

На перший погляд це очевидно до банальності: річ дорівнює сама собі. Але в юридичній практиці порушення цього закону є одним із найпоширеніших і найнебезпечніших – саме тому що відбувається непомітно.

Перший тип порушення – **підміна тези**. Адвокат починає з тези «мій клієнт не вчинив злочину», потім непомітно зміщує акцент на «мій клієнт

діяв у стані афекту», а наприкінці доводить «мій клієнт заслуговує на пом'якшення покарання». Формально це три різні тези, але подаються так, наче це одна й та сама теза, що «розкривається». Слухач, який не відстежує цей дрейф, у результаті може погодитися з пом'якшенням покарання, думаючи, що погоджується з невинуватістю.

Другий тип – **зміна значення терміна**. Суддя використовує в одній частині рішення термін «володіння» у значенні фактичного панування над річчю, а в іншій – у значенні юридичного права. Формально це одне слово, але зміст різний – і рішення стає внутрішньо суперечливим, навіть якщо це непомітно на поверхні. Закон тотожності є фундаментом вимоги до законодавчої техніки: якщо термін введено з певним значенням в одній статті – він має вживатися в тому самому значенні в усіх інших статтях того самого акта.

Третій тип – **плавний зсув поняття** у процесі тлумачення. Суд починає тлумачити поняття «тяжке тілесне ушкодження» у контексті однієї статті, а потім переносить це тлумачення на іншу статтю, де законодавець мав на увазі дещо інше. Поняття «поїхало» – і суд цього не помітив.

Де закон тотожності потребує уточнення

Закон тотожності стверджує: $A = A$. Але що саме є цим «А»? Формальна логіка відповідає просто: А – це те поняття або твердження, яке ми ввели, і воно залишається незмінним. Проте саме тут виникає питання, яке формальна логіка не може вирішити самостійно.

Візьмемо конкретну людину – Іванова. Сьогодні Іванов є неповнолітнім і обмежено дієздатним. Через рік він стає повнолітнім і отримує повну дієздатність. Це та сама особа? Формально – так: ті самі документи, та сама біологічна ідентичність. Але юридично – ні: його правовий статус змінився радикально. Закон тотожності каже: «Іванов = Іванов». Але право змушене уточнити: «Іванов-як-суб'єкт-права» сьогодні і «Іванов-як-суб'єкт-права» завтра – це різні юридичні стани однієї і тієї ж особи.

Або візьмемо процесуальні статуси: свідок – підозрюваний – обвинувачений – засуджений. Формальна логіка каже: кожне з цих понять є тотожним собі і не слід їх плутати. Але реальний процес є безперервним переходом одного стану в інший, і межа між «свідком» і «підозрюваним» може бути надзвичайно розмитою – не тому що юрист недбалий, а тому що сама реальність є процесом, а не набором сталих станів.

Практичний висновок: закон тотожності є необхідною вимогою точності – але точність понять сама є результатом інтелектуальної роботи, а не даністю. Перш ніж застосувати закон тотожності, юрист має переконатися, що поняття, до якого він його застосовує, є дійсно визначеним чітко і що ця визначеність витримується в часі та в різних контекстах.

Питання для роздумів. Знайдіть у будь-якій публічній дискусії або газетній статті приклад того, як теза непомітно змінюється від початку до кінця тексту. Чи є це навмисною маніпуляцією – чи просто недбалістю? Як відрізнити одне від одного?

§ 2. Закон суперечності: несумісність протилежних тверджень

Формулювання: два судження, одне з яких щось стверджує, а інше те саме заперечує про той самий предмет у той самий час і в тому самому відношенні, не можуть бути одночасно істинними.

Символічна форма: $\neg(A \wedge \neg A)$ – неможливо, щоб A і не- A були істинними одночасно.

Цей закон встановлює межу між раціональним і абсурдним. Не можна одночасно стверджувати, що «обвинувачений винен» і «обвинувачений невинен» у тій самій справі щодо того самого діяння. Одне з цих тверджень обов'язково хибне. Хто намагається утримувати обидва одночасно – руйнує саму можливість раціональної дискусії.

Для права цей закон є основою **внутрішньої несуперечності правової системи**. Законодавець не може одночасно встановити, що певна дія є обов'язковою і забороненою. Суд не може в одному рішенні визнати договір одночасно дійсним і нікчемним. Якщо така суперечність виявляється – вона є підставою для скасування рішення або для тлумачення, що її усуває.

Але закон суперечності має важливі **застереження**, без яких він перетворюється на догму.

Суперечність має стосуватися **того самого предмета в тому самому відношенні**. «Іванов винен у справі №1» і «Іванов невинен у справі №2» – це не суперечність, бо різні діяння. «Договір є дійсним за формою» і «договір є недійсним за змістом» – теж не суперечність, бо різні аспекти. Крім того, суперечність має стосуватися **того самого моменту часу**: статус особи може змінюватися, і твердження про різні моменти часу не суперечать одне одному.

Де закон суперечності потребує уточнення

Закон суперечності каже: А і не-А не можуть бути одночасно істинними. Але юридична практика постійно стикається з ситуаціями, де протилежні характеристики **співіснують не як помилка, а як сама суть явища**.

Візьмімо необхідну оборону. Дія є одночасно **правомірною** (закон дозволяє захищатися) і **насильством** (заподіяння шкоди іншій особі). Формальна логіка у своєму механічному застосуванні каже: або правомірна, або насильство. Але право відповідає: це правомірне насильство, законне заподіяння шкоди. Протилежності не виключають одна одну – вони перебувають у різних відношеннях до одного й того самого факту.

Або розглянемо конфлікт конституційних прав. Право на свободу слова і право на честь і гідність – обидва закріплені Конституцією, обидва є абсолютними у своєму формулюванні. Але вони конфліктують: свобода слова може принизити гідність. Формальна логіка намагається вирішити це через уточнення: «право на свободу слова» є не абсолютним, а обмеженим певними межами. Але саме встановлення цих меж у кожній конкретній справі є актом, який виходить за межі формальної логіки – це рішення про баланс суперечних цінностей, яке суд приймає заново в кожній справі.

Суперечність між двома конституційними правами не є логічною помилкою, яку треба усунути одного разу і назавжди. Це **іманентна суперечність соціальної реальності** – і завдання права полягає не в її скасуванні, а в забезпеченні механізмів її постійного балансування. Конституційний суд, вирішуючи такі справи, не «обирає» одне право над іншим назавжди – він знаходить пропорційний баланс для конкретної ситуації, визнаючи, що наступного разу баланс може бути іншим.

Практичний висновок: закон суперечності є необхідним правилом раціональної аргументації – але він описує відношення між **судженнями**, а не між **цінностями** або **правами**. Там, де конфліктують не твердження, а інтереси або цінності, – формальна логіка дає лише рамку для аналізу, але не готову відповідь.

§ 3. Закон виключеного третього: категоричність і її межі

Формулювання: з двох суперечних суджень одне обов'язково є істинним, а інше – хибним; третього варіанту немає.

Символічна форма: $A \vee \neg A$ – або А, або не-А; одне з них істинне без винятків.

Латинська формула цього закону – *tertium non datur* – стала синонімом категоричності в праві. Або обвинувачений винен, або невинен. Або договір є дійсним, або недійсним. Або свідок говорить правду, або бреше.

Юридична система будується на цьому принципі з конкретних практичних причин. **Презумпція невинуватості** є прямим його застосуванням: якщо вина не доведена поза розумним сумнівом, діє не-А – невинуватість. Не існує юридичного стану «ймовірно винен, але не доведено» як підстави для вироку. У момент винесення вироку суд зобов'язаний обрати: або винен, або невинен. Саме ця категоричність забезпечує правову визначеність – людина знає, що є вироком, а що ним не є.

Де закон виключеного третього потребує уточнення

Закон виключеного третього працює бездоганно там, де **питання сформульоване як справжня дихотомія з чіткими критеріями**. «Чи є Іванов винним за ч. 1 ст. 115 КК?» – або так, або ні. Але вже питання «чи є Іванов небезпечною людиною?» не є дихотомією, бо не має чітких критеріїв і не описує конкретного юридичного факту.

Реальність рідко влаштована як чітка дихотомія. Між «повністю дієздатний» і «недієздатний» законодавство знає проміжні стани: часткову дієздатність неповнолітніх від 14 до 18 років і обмежену дієздатність. Між «умисним» і «необережним» злочином може лежати психологічно складна ситуація афекту. Між «законним» і «незаконним» договором існує «оспорюваний» договір – дійсний, доки суд не визнає інакше.

Формальна логіка відповідає на це: просто уточніть питання. «Чи є особа повністю дієздатною?» і «чи є особа обмежено дієздатною?» – це два різних питання, і до кожного закон виключеного третього застосовується окремо. Це слушно – але саме таке уточнення вже виходить за межі автоматичного застосування закону і потребує **змістовного аналізу самих понять**.

Юридична практика повна **перехідних станів**, які формальна логіка намагається втиснути в дихотомію: «умовно засуджений» (винен, але не ув'язнений), «тимчасово окупована територія» (юридично належить державі, але фактично не контролюється), «оспорюваний договір» (формально дійсний, поки суд не вирішив інакше). У кожному з цих

випадків закон виключеного третього дає рамку – але не вирішує питання змісту.

Практичний висновок: застосовуючи закон виключеного третього, юрист повинен спочатку переконатися, що питання дійсно є дихотомічним і що обидва полюси чітко визначені. Якщо питання розпливчате – закон виключеного третього не допоможе; він лише створить видимість категоричності там, де її немає.

Питання для роздумів. Чи є такі юридичні ситуації, де сам закон вимагає від суду відповіді «так або ні», хоча реальність є набагато складнішою? Як суди вирішують цю проблему – і чи завжди це рішення є справедливим?

§ 4. Закон достатньої підстави: обґрунтованість як вимога до аргументу

Формулювання: будь-яке твердження, щоб бути прийнятим за істинне, повинне мати достатню підставу – інші думки або факти, істинність яких уже встановлена.

Символічна форма: якщо А є істинним, то існують В, С, D, які обґрунтовують А.

Це закон проти голосливості. Не можна просто заявити «обвинувачений винен» – треба довести. Не можна сказати «договір є недійсним» – треба обґрунтувати. Суб'єктивна впевненість, інтуїція, авторитет або «я так відчуваю» не є достатньою підставою. Потрібні факти, докази, норми, логічні висновки.

Для юриста цей закон є центральним і найбільш операційним із чотирьох. Вся юридична професія будується на вимозі обґрунтованості: обвинувачення має довести вину, позивач – обґрунтувати позов, суддя – мотивувати рішення. Суддівська фраза «суд вважає доведеним» без жодного посилання на докази є прямим порушенням закону достатньої підстави – і підставою для скасування рішення.

Де закон достатньої підстави потребує уточнення

Закон достатньої підстави ставить правильне питання, але не може сам на нього відповісти: що означає «достатня» підстава?

У математиці це вирішується механічно: доведення або є формально коректним, або ні. У праві поняття достатності залежить від **стандарту доказування**, а стандарт – від галузі та типу справи. У кримінальному процесі вина має бути доведена «поза розумним сумнівом» – найвищий

стандарт. У цивільному процесі достатній «баланс імовірностей»: версія позивача має бути більш вірогідною, ніж версія відповідача. В адміністративному провадженні стандарти варіюються залежно від характеру рішення.

Ця залежність від стандарту доказування означає, що одна й та сама сукупність доказів може бути достатньою для цивільного позову і недостатньою для кримінального вироку. Юрист, який не розрізняє ці стандарти, може збудувати бездоганний, з точки зору формальної логіки, аргумент – і все одно програти справу, бо обраний стандарт вимагав більшого.

Крім того, саме поняття «розумного сумніву» є не математичною величиною, а **оціночним поняттям**, яке різні судді в різних ситуаціях інтерпретують по-різному. Тут закон достатньої підстави як формальний принцип поступається місцем змістовному судженню про якість і кількість доказів – судженню, яке не зводиться до жодного алгоритму.

Практичний висновок: закон достатньої підстави є принципом раціональності, який кожного разу конкретизується через процесуальні норми і судову практику. Юрист, який розуміє це, не запитує абстрактно «чи є тут підстава?», а запитує точніше: «чи є ця підстава достатньою за стандартом, що діє в цьому конкретному провадженні?»

§ 5. Сходження від абстрактного до конкретного: як думка рухається до істини

Ми розглянули чотири закони і після кожного виявили одне й те саме: закон є правильним і необхідним, але його застосування завжди передбачає уточнення умов – предмета, часу, відношення, стандарту. Формальна логіка є точним інструментом для перевірки вже побудованих аргументів. Але вона не відповідає на питання, як самі аргументи виникають і як думка рухається від першого розуміння проблеми до її повного розкриття.

Саме тут у гру вступає метод, який філософи права запозичили з діалектичної традиції: **сходження від абстрактного до конкретного**.

У повсякденному мовленні «абстрактне» означає щось загальне і розпливчате, а «конкретне» – щось точне і детальне. У діалектичній логіці ці поняття мають протилежний зміст. **Абстрактне** – це однобічний, неповний погляд на предмет, коли бачать лише одну грань, ігноруючи

решту. **Конкретне** – це багатосторонній, цілісний погляд, що враховує всі суттєві зв'язки і відношення.

Парадокс звідси такий: окремий факт, вирваний із контексту, є **абстрактним** у діалектичному розумінні. А загальне поняття, яке синтезує всі суттєві зв'язки, є **конкретним** – бо воно містить у собі закон, що породжує нескінченну кількість конкретних ситуацій.

Проілюструємо це юридичним прикладом. «Іванов вчинив крадіжку» – це, здавалося б, конкретний факт. Але з точки зору діалектичного мислення це абстракція: однобічне твердження, яке нічого не говорить про психічний стан Іванова, обставини діяння, цінність вкраденого, стосунки між Івановим і потерпілим, наявність або відсутність попередньої домовленості з іншими особами. Справжнє **конкретне** розуміння цього діяння вимагає розгортання всіх цих аспектів – і саме воно є підставою для правильної кваліфікації.

Рух думки від абстрактного до конкретного відбувається через послідовне виявлення суперечностей і їх подолання. Юрист починає з найпростішого визначення («це крадіжка»), виявляє, що воно не охоплює всіх суттєвих аспектів, уточнює («крадіжка з проникненням у житло»), знову виявляє суперечність («але чи є гараж "житлом" у розумінні цієї статті?»), розгортає поняття далі – і так, крок за кроком, досягає повного і точного розуміння, яке враховує всі суттєві сторони ситуації.

Цей метод має три ключових застосування в юридичній практиці. **При тлумаченні оціночних понять** – таких як «добросовісність», «розумний строк», «суттєве порушення» – суддя не може просто підставити їх у силогізм. Він має розгорнути зміст поняття, виявити його внутрішню структуру і врахувати всі релевантні аспекти конкретної ситуації. **При заповненні прогалін** – коли норми для конкретного випадку немає – юрист звертається до загальних принципів і виявляє, що вони містять достатньо змісту для відповіді на нове питання. **При правотворчості** – коли законодавець формулює нову норму – він рухається від абстрактної ідеї до конкретних формулювань, що враховують технологічні, соціальні і правові реалії.

Формальна логіка і сходження від абстрактного до конкретного є не конкурентами, а доповненнями. Формальна логіка перевіряє, чи правильно побудований аргумент із вже визначених засновків. Діалектичний метод допомагає **виробити** самі засновки – повні, точні і

адекватні реальності. Юрист, який володіє обома, не лише знає правила – він розуміє, як мислення рухається до істини.

Висновок до Теми 3

Чотири закони формальної логіки – тотожності, суперечності, виключеного третього і достатньої підстави – є необхідним фундаментом раціонального юридичного мислення. Без них неможливе ані правозастосування, ані доказування, ані формальна визначеність права. Але кожен із цих законів є точним інструментом у межах чітко визначених умов і потребує змістовного доповнення там, де самі поняття є предметом питання, де реальність є процесом, а не набором сталих станів, і де конфліктують не судження, а цінності.

Метод сходження від абстрактного до конкретного є відповіддю на питання, яке формальна логіка ставить, але не вирішує: як думка рухається від першого, неповного розуміння до цілісного і точного? Рухаючись через послідовне виявлення і подолання суперечностей, юридичне мислення досягає того, що формальна логіка потім перевіряє і закріплює.

Обидва підходи необхідні – і в наступній темі, присвяченій умовиводам і аргументації, ми побачимо, як вони працюють разом у реальній юридичній практиці.

Контрольні питання

1. Сформулюйте своїми словами кожен із чотирьох законів формальної логіки. Наведіть по одному прикладу їх порушення в юридичному контексті.
2. Що означає «підміна тези» і як вона пов'язана з порушенням закону тотожності? Як її розпізнати в реальній аргументації?
3. Які застереження є необхідними для правильного розуміння закону суперечності? Чому «іманентна суперечність» конституційних прав не є логічною помилкою?
4. У яких юридичних ситуаціях закон виключеного третього застосовується бездоганно, а в яких потребує уточнення умов? Наведіть конкретні приклади.

5. Чим поняття «достатньої підстави» в логіці відрізняється від «стандарту доказування» в праві? Як ці два поняття співвідносяться?

6. Поясніть своїми словами різницю між «абстрактним» і «конкретним» у діалектичному розумінні. Чому «Іванов вчинив крадіжку» є абстрактним твердженням у цьому сенсі?

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1 (аналітичне). Визначте, який закон логіки порушено в кожному з наведених аргументів, і поясніть, у чому саме полягає порушення:

- «Підсудний мав мотив і можливість вчинити злочин – отже, він його вчинив».
- «Адвокат спочатку стверджував, що його клієнт не був на місці злочину, а потім – що там був, але не скоїв нічого протиправного».
- «Цей закон справедливий, тому що він відповідає принципам права. А принципи права ми знаємо саме з цього закону».
- «Або ви повністю підтримуєте нашу позицію, або ви проти нас» – у ситуації, де є кілька можливих позицій.

Завдання 2 (конструктивне). Оберіть будь-яке оціночне поняття з чинного законодавства – наприклад, «розумний строк», «суттєве порушення договору» або «добросовісний набувач» – і спробуйте виконати щодо нього операцію сходження від абстрактного до конкретного. Почніть із найпростішого визначення, виявте його неповноту, уточніть – і так не менш ніж три кроки. Що змінилося у вашому розумінні поняття після цієї вправи?

Завдання 3 (рефлексивне). Наведіть приклад юридичної ситуації, де два конституційних права або два законних інтереси перебувають у реальній суперечності. Поясніть: чому ця суперечність не є порушенням закону суперечності? Як, на вашу думку, суд повинен вирішувати такі ситуації – і за яким критерієм?

Тема 4. УМОВИВІД І АРГУМЕНТАЦІЯ

План

1. Що таке умовивід: структура і значення для юридичної практики
2. Дедукція і силогізм: від загальної норми до конкретного рішення
3. Індукція: від фактів до узагальнень
4. Аналогія: від випадку до випадку
5. Коли формальних умовиводів не вистачає: діалектичний вимір аргументації

Юрист, який знає безліч норм, але не вміє з них виводити висновки, схожий на людину, яка збрала всі деталі годинника, але не знає, як їх з'єднати. Деталі є – механізм не працює. Між твердженням «стаття 185 КК забороняє крадіжку» і твердженням «Іванов підлягає покаранню» лежить прірва, яку треба подолати силою мислення. Цей перехід – від відомого до нового знання через логічне міркування – і є умовивід.

Якщо поняття є одиницями мислення, а судження – твердженнями про зв'язки між ними, то умовивід є механізмом, що приводить ці твердження в рух і породжує нові знання. Саме тут відбувається справжня робота юриста: кваліфікація діяння, обґрунтування позиції, побудова доказової бази, винесення рішення.

§ 1. Що таке умовивід: структура і значення для юридичної практики

Умовивід – це форма мислення, в якій з одного або кількох суджень (засновків) за певними логічними правилами виводиться нове судження (висновок).

Засновок 1 (великий): Усі люди смертні.

Засновок 2 (малий): Сократ – людина.

Висновок: Отже, Сократ смертний.

За зовнішньою простотою стоїть кілька принципово важливих речей. По-перше, висновок не міститься явно в жодному із засновків окремо – він є результатом їхньої взаємодії. По-друге, якщо засновки істинні і умовивід побудований правильно, висновок є істинним із необхідністю – це не припущення і не здогадка. По-третє, це рух думки: ми починаємо з того, що вже знали, і приходимо до нового знання без жодних нових спостережень.

Будь-який умовивід має три елементи. **Засновки** – вихідні судження, із яких виводиться висновок; вони можуть бути одним (у безпосередніх умовиводах), двома (у класичному силогізмі) або багатьма (у складних аргументаціях). **Висновок** – нове судження, що виводиться із засновків; позначається словами «отже», «таким чином», «звідси випливає» або символом \therefore . **Логічний зв'язок** – правило, за яким висновок випливає із засновків; саме він є «невидимою ниткою», що з'єднує засновки і висновок із необхідністю.

Для юридичної практики це означає таке: коли адвокат оспорує висновок суду або прокурора, він має атакувати один із трьох елементів. Або поставити під сумнів засновок із нормою права – чи правильно обрана і витлумачена стаття. Або заперечити встановлений факт – чи дійсно мала місце та обставина, яка підводиться під норму. Або довести, що логічний зв'язок між засновками і висновком є хибним – що з цих конкретних засновків цей конкретний висновок не випливає. Розуміння цієї структури є ключем до побудови ефективної стратегії і в нападі, і в захисті.

Найважливіший поділ умовиводів – за напрямком руху думки. **Дедукція** рухається від загального до часткового. **Індукція** – від часткового до загального. **Аналогія** – від часткового до часткового через подібність. Для юриста всі три є необхідними і незамінними: дедукція є основою застосування норм права, індукція – основою узагальнення судової практики, аналогія – основою заповнення прогалін у законодавстві.

§ 2. Дедукція і силогізм: від загальної норми до конкретного рішення

Дедукція (від лат. *deductio* – виведення) – умовивід, у якому висновок про окремий випадок виводиться із загального правила. Логічна схема: «Усі А є Б. С є А. Отже, С є Б». Характерна риса дедукції: якщо засновки істинні і форма правильна, висновок є істинним із необхідністю. Це найсильніший тип умовиводу – він дає достовірне, а не лише ймовірне знання.

Дедукція є **логічним хребтом правозастосування**. Кожного разу, коли юрист підводить конкретну ситуацію під загальну норму, він здійснює дедуктивний умовивід. Саме тому розуміння структури дедукції є не абстрактним академічним завданням, а практичною необхідністю.

2.1 Простий категоричний силігізм

Основною формою дедуктивного умовиводу є **силігізм** (від грец. *συλλογισμός* – підрахунок, умовивід) – дедуктивний умовивід, що складається з двох категоричних засновків і висновку.

Силігізм має чітку термінологію. **Більший термін (P)** – предикат висновку, що міститься у великому засновку. **Менший термін (S)** – суб'єкт висновку, що міститься у малому засновку. **Середній термін (M)** – термін, присутній в обох засновках, але відсутній у висновку; він є «мостом», що з'єднує більший і менший терміни.

Класичний юридичний силігізм виглядає так:

Великий засновок (норма): «Особи, які вчинили умисне вбивство, підлягають позбавленню волі на строк від семи до п'ятнадцяти років» (M є P).

Малий засновок (факт): «Іванов вчинив умисне вбивство» (S є M).

Висновок: «Іванов підлягає позбавленню волі на строк від семи до п'ятнадцяти років» (S є P).

Середній термін M («умисне вбивство») з'являється в обох засновках і зникає у висновку – саме він забезпечує логічний перехід від норми до конкретного випадку. Ця структура є типовою для судового вироку і правової кваліфікації: загальна норма плюс конкретний факт дають правовий висновок.

2.2 Правила категоричного силігізму

Щоб силігізм був правильним, він має дотримуватися кількох правил. Порушення будь-якого з них робить висновок логічно необґрунтованим – навіть якщо він виглядає переконливо.

Правило термінів: у силігізмі має бути рівно три терміни – S, P і M. Якщо з'являється четвертий термін через двозначність слова, виникає помилка «учетверення термінів». Класичний приклад: «Закон суворий. Закон Ома – закон. Отже, закон Ома суворий». Тут слово «закон» у першому засновку означає юридичну норму, а в другому – наукову закономірність. Насправді є чотири терміни, а не три, – і силігізм руйнується. У юридичній практиці це трапляється, коли один і той самий термін вживається в різних значеннях у межах одного аргументу: «власність» як право і як майно, «особа» як фізична і як юридична.

Правила засновків: хоча б один засновок має бути стверджувальним – з двох заперечних засновків висновок не випливає. Якщо один засновок заперечний – висновок має бути заперечним. Хоча б один засновок має

бути загальним – з двох часткових засновків загальний висновок не випливає. Порушення цих правил є поширеною помилкою в юридичних текстах, де видимість силогізму приховує логічний дефект.

Правило середнього терміна: середній термін має бути розподіленим (охоплювати весь свій обсяг) хоча б в одному із засновків. Якщо середній термін не розподілений ні в одному засновку – зв'язок між більшим і меншим термінами не встановлено і висновок не випливає.

Питання для роздумів. Знайдіть помилку в такому силогізмі: «Деякі злочини є умисними. Хуліганство є злочином. Отже, хуліганство є умисним злочином». Яке саме правило порушено і чому цей висновок не випливає з засновків?

2.3 Юридичний силогізм і його особливості

Юридичний силогізм відтворює загальну схему, але має суттєві особливості, що відрізняють його від «підручничкового» прикладу.

По-перше, **великий засновок у праві ніколи не є просто даним.** Норму треба знайти, правильно витлумачити і застосувати саме до цього випадку. Вибір між кількома конкуруючими нормами, тлумачення оціночних понять, визначення сфери дії статті – все це є окремою інтелектуальною роботою, яка передує власне силогізму.

По-друге, **малий засновок у праві ніколи не є очевидним.** Факти не «дані» суду у готовому вигляді – їх треба встановити через дослідження доказів. Те, що слідчий вважає встановленим, захисник може оскаржити; те, що здається очевидним прокурору, суд може оцінити інакше. Малий засновок є результатом доказування, а не його відправною точкою.

По-третє, **висновок у праві не завжди є однозначним,** навіть якщо норма і факт встановлені. Норма може містити оціночні поняття – «суттєва шкода», «розумні строки», «добросовісність» – які вимагають суддівської оцінки. Два судді, що застосовують ту саму норму до тих самих фактів, можуть дійти різних висновків – і обидва будуть юридично обґрунтованими.

Юридичний силогізм є не кліткою, що обмежує мислення, а **каркасом, що його організовує.** Він вказує, де саме у справі знаходиться справжня суперечка: у великому засновку (яка норма і як її тлумачити?), у малому засновку (чи доведений факт?) або у висновку (чи правильно факт підведений під норму?). Юрист, який бачить цю структуру, знає, куди спрямовувати зусилля.

§ 3. Індукція: від фактів до узагальнень

Індукція (від лат. *inductio* – наведення) – умовивід, у якому на основі вивчення окремих фактів або явищ формулюється загальне правило. Ключова відмінність від дедукції: індуктивний висновок є не достовірним із необхідністю, а лише **ймовірним**. Навіть якщо всі засновки істинні, висновок може виявитися хибним після появи одного контрприкладу.

Проте індукція є незамінною там, де немає готового загального правила і його треба сформулювати на основі досвіду. Саме так формується судова практика: суди розглядають окремі справи, виявляють у них спільні ознаки і поступово виробляють загальні підходи до кваліфікації або тлумачення норм.

3.1 Повна і неповна індукція

Повна індукція – умовивід, у якому загальний висновок робиться на підставі вивчення **всіх без винятку** предметів певного класу. Якщо перевірити всіх вісімнадцять суддів Конституційного Суду України і встановити, що кожен із них призначений на дев'ять років, – можна зробити достовірний висновок: усі судді КСУ призначаються на дев'ять років. Повна індукція дає достовірний висновок, але вона можлива лише для скінченних і вичерпно описаних множин – що у праві трапляється рідко.

Неповна індукція – умовивід, у якому загальний висновок робиться на підставі вивчення лише **частини** предметів класу. Якщо у трьох справах про шахрайство суд призначив умовне покарання, не слід поспішати з висновком, що у справах про шахрайство завжди призначається умовне покарання – у четвертій справі суд може призначити реальне позбавлення волі через наявність обтяжуючих обставин. Ризик неповної індукції очевидний: один контрприклад руйнує узагальнення.

Практичний висновок: у юридичних текстах і аргументах індуктивні висновки завжди мають маркуватися відповідним чином – «як правило», «зазвичай», «у більшості випадків» – а не подаватися як абсолютні правила. Юрист, який плутає індуктивне узагальнення з дедуктивним висновком, робить хибне твердження про силу свого аргументу.

3.2 Методи встановлення причинних зв'язків

Англійський філософ Джон Стюарт Міль у XIX столітті розробив методи наукової індукції, що дозволяють встановлювати причинні зв'язки

між явищами. У юридичній практиці вони особливо важливі для доказування – зокрема при встановленні причинно-наслідкового зв'язку між діянням і наслідком.

Метод єдиної подібності: якщо в кількох різних випадках, де спостерігається явище *Y*, спільною є лише одна обставина *X* – *X* є ймовірною причиною *Y*. Якщо у трьох незалежних випадках отруєння (різні жертви, різні місця, різний час) єдиною спільною обставиною є страва, приготована конкретною особою, – ця особа ймовірно причетна до отруєнь.

Метод єдиної відмінності: якщо є два випадки – в одному явище *Y* відбувається, в іншому ні – і вони відрізняються лише наявністю обставини *X*, то *X* є ймовірною причиною *Y*. Якщо двоє осіб перебували в однакових умовах, але одна померла, а інша – ні, і єдина відмінність полягає в тому, що першій давав ліки підозрюваний, – ці ліки ймовірно є причиною смерті.

Метод супровідних змін: якщо зміна обставини *X* супроводжується пропорційною зміною явища *Y* – між *X* і *Y* існує причинний зв'язок. Зв'язок між концентрацією алкоголю в крові водія і ризиком ДТП встановлюється саме за цим методом.

Важливе застереження, що стосується всіх трьох методів: вони встановлюють **ймовірний**, а не достовірний причинний зв'язок. Кореляція – навіть стійка і повторювана – не є автоматичним доказом причинності. Юрист, який будує обвинувачення виключно на збігах без додаткових доказів умислу і діяння, ризикує побудувати аргумент, який не витримає перевірки.

§ 4. Аналогія: від випадку до випадку

Аналогія (від грец. *ἀναλογία* – відповідність, подібність) – умовивід, у якому на основі подібності двох предметів у певних ознаках робиться висновок про їхню подібність і в інших ознаках. Схема: «Предмет А має ознаки *p*, *q*, *r* і *s*. Предмет Б має ознаки *p*, *q* і *r*. Отже, предмет Б, ймовірно, також має ознаку *s*».

Аналогія, як і індукція, є **недемонстративним умовиводом**: висновок є ймовірним, але не достовірним. Проте в праві вона має особливий статус – як основний метод заповнення прогалін у законодавстві.

Правильна аналогія має три вимоги. Подібність має бути **суттєвою**, а не випадковою – спільні ознаки мають бути пов'язані з тією ознакою, яку

переносять. Чим **більше** спільних суттєвих ознак – тим сильніша аналогія. Спільні ознаки мають бути **причинно пов'язані** з тією ознакою, яку переносять – а не просто супутніми.

4.1 Аналогія закону і аналогія права

У юридичній практиці розрізняють два різновиди аналогії.

Аналогія закону (*legis analogia*) – застосування до не врегульованих відносин норми, яка регулює **подібні** відносини. Якщо в Цивільному кодексі немає спеціальної норми про повернення коштів, помилково перерахованих через мобільний банкінг, – суд може застосувати норму про повернення безпідставно набутого майна (ст. 1212 ЦК), яка регулює подібні відносини за своєю суттю.

Аналогія права (*juris analogia*) – вирішення справи на основі **загальних принципів** права за відсутності не лише конкретної норми, а й подібної норми. Якщо закон не регулює певний вид цифрових активів і немає подібної норми – суд може застосувати загальні принципи добросовісності, розумності та справедливості.

При цьому існують сфери, де аналогія **категорично заборонена**. У кримінальному праві діє принцип *nullum crimen sine lege* – немає злочину без закону: особу не можна притягнути до відповідальності за дію, яка прямо не передбачена кримінальним законом, навіть якщо вона «схожа» на заборонену. Так само аналогія заборонена у сфері адміністративних правопорушень і, як правило, у податковому праві. Натомість у цивільному праві аналогія прямо передбачена статтею 8 ЦК України і є законним інструментом правозастосування.

Аналогія є інструментом творчого застосування права – але хибна аналогія, побудована на несуттєвих або випадкових подібностях, може призвести до несправедливого рішення. Саме тому застосування аналогії завжди потребує розгорнутого обґрунтування: чому обрана саме ця норма, у чому полягає суттєва подібність між регульованим і не врегульованим випадком і чому відмінності не є принциповими.

§ 5. Коли формальних умовиводів не вистачає: діалектичний вимір аргументації

Ми розглянули три типи формальних умовиводів: дедукцію, індукцію та аналогію. Але діалектична логіка пропонує ще один, принципово інший тип міркування – діалектичний умовивід, або сходження від абстрактного до конкретного. Цей метод розроблявся від

Платона до Гегеля, а в контексті правової теорії його розвивали численні філософи права. Для юриста він критично важливий – саме так працює юридичне мислення в складних, неоднозначних випадках.

5.1. Трагедія збіднення: чому формальної логіки не вистачає

Перш ніж зрозуміти, що таке діалектичний умовивід, варто усвідомити принципову обмеженість логіки формальної. Формальна («шкільна») логіка побудована на методі постійного збіднення. Коли ми утворюємо абстрактне поняття, ми відсікаємо все живе й індивідуальне: від конкретного «юриста, що практикує у Харкові» – до «юриста», від «юриста» – до «фахівця», від «фахівця» – до «людини», від «людини» – до «живої істоти». Кожен крок угору по сходах узагальнення супроводжується викиданням індивідуальних ознак.

У результаті найвищі поняття формальної логіки – «щось», «буття», «сутність» – стають максимально порожніми і беззмістовними. Зміст і обсяг поняття виступають тут ворогами: коли зростає один, вмирає інший. Чим ширше поняття охоплює предметів, тим менше воно про них говорить. Ця «вища абстракція» нагадує порожній контейнер, куди скидають речі, попередньо стерши з них будь-яку унікальність.

Але чи справді узагальнення неминуче веде до спустошення змісту? Подивімося на математику – найточнішу з наук. Чи є квадратне рівняння $x^2 + px + q = 0$ порожнім через те, що охоплює нескінченну кількість значень? Аж ніяк. Навпаки, воно містить у собі закон, який дозволяє отримати будь-яке конкретне значення. Це загальне, яке не відкидає предмети, а вміщує їх у собі у вигляді закону їхнього виникнення. Математика підказує: справжнє узагальнення – це не відмова від змісту, а його згущення до рівня закону.

5.2. Що таке «сходження від абстрактного до конкретного»?

У діалектиці поняття «абстрактне» і «конкретне» вживаються в особливому сенсі, який суперечить повсякденному слововживанню. Абстрактне – це односторонній, бідний, вирваний із контексту погляд на предмет, коли бачать лише одну грань, ігноруючи все інше. Конкретне – це багатосторонній, повний, цілісний погляд на предмет у всій сукупності його зв'язків і відношень.

Парадокс: у повсякденному розумінні «конкретне» – це окремий факт («конкретна справа»), а «абстрактне» – загальне поняття («злочин

взагалі»). У діалектиці навпаки: окремий факт, вирваний із контексту, – абстрактний. А загальне поняття, яке синтезує всі зв'язки, – конкретне. Поняття «жива істота» є незрівнянно багатшим, ніж уявлення про одного конкретного представника цього класу: адже «жива істота» – це інтегральний принцип, що тримає в собі всі можливі форми життя, тоді як конкретний індивід – лише одна випадкова точка у цьому просторі. Звідси формулюється парадоксальний, але точний закон діалектики: чим поняття загальніше, тим воно конкретніше – за умови, що це справжнє діалектичне узагальнення, а не формальне спустошення.

Розглянемо це на прикладі юридичної кваліфікації. З погляду формальної логіки «Іванов вчинив крадіжку» – конкретний факт, а «злочин» – абстракція. З погляду діалектики «Іванов вчинив крадіжку» (голий факт без контексту) – це абстракція, односторонній погляд. Конкретне розуміння вимагає з'ясувати: хто такий Іванов (вік, психічний стан, обставини), що він вкрав (вартість, значення для потерпілого), як (таємно чи відкрито, з насильством чи без), навіщо (мотив), які наслідки, чи є обтяжуючі або пом'якшуючі обставини. Лише синтез усіх цих аспектів дає конкретне розуміння діяння.

5.3. Логіка сходження: від простого до складного

Діалектичний умовивід – це рух мислення від найпростіших, найбідніших визначень предмета до все більш багатих, до синтезу всіх сторін і зв'язків. Кожне поняття в цьому русі виступає не мертвою етикеткою, а «породжуючою моделлю» – живим законом, що містить у собі потенціал усіх своїх конкретних проявів і здатний впорядкувати будь-яку кількість одиничних фактів. Схема цього руху така: починають із найпростішого, однобічного визначення; виявляють у ньому внутрішню суперечність; розгортають протилежні сторони; поєднують їх у синтезі на вищому рівні – і цей синтез стає новою вихідною точкою для наступного кроку.

Розглянемо як приклад сходження у розумінні поняття «власність». На першому кроці маємо найпростіше визначення: «власність – це належність речі особі». Але одразу виявляємо суперечність: це визначення не дозволяє відрізнити власність від оренди чи тимчасового користування – воно фіксує лише зовнішню сторону. На наступному кроці уточнюємо: власність – це право, яке включає три правомочності: право володіння, право користування і право розпорядження. Проте

виникає нова суперечність: ці правомочності можуть бути роз'єднані – орендар може тимчасово ним користуватися, але власником не є.

Синтез дає нам конкретніше визначення: власність – це найбільш повне панування над річчю, яке включає всі три правомочності та обмежене лише законом. Але й це не кінцева крапка: власність існує в суспільстві, вона передбачає відносини між людьми щодо речей. Кінцеве конкретне визначення: власність – це суспільне відношення присвоєння, юридично оформлене як право володіння, користування і розпорядження річчю, з виключенням третіх осіб, що охороняється державою. Ось тепер маємо справді конкретне поняття власності – багатогранне, що враховує юридичну, економічну та соціальну сторони. Це більше не порожня «етикетка», а саме «породжуюча модель»: розуміючи власність таким чином, юрист здатен впоратися з будь-якою нестандартною ситуацією – від нових форм цифрових активів до складних корпоративних структур.

5.4. Практичне значення для юриста

Діалектичний умовивід незамінний у кількох ключових ситуаціях юридичної практики.

По-перше, він необхідний при тлумаченні правових понять. Коли закон використовує оціночні поняття – «добросовісність», «розумний строк», «суспільна небезпека» – суддя не може просто підставити їх у силогізм. Він має розгорнути зміст поняття, виявити його внутрішню структуру, врахувати всі релевантні аспекти конкретної ситуації. Формальна логіка тут мовчить – вона дає лише порожню оболонку. Діалектика наповнює цю оболонку живим змістом.

По-друге, діалектичний умовивід необхідний у «важких справах» (hard cases), де формальна кваліфікація не дає відповіді. Суддя має рухатися від простого визначення правової проблеми до все конкретнішого розуміння, враховуючи суперечливі інтереси, конкуруючі цінності, соціальний контекст. Тут важливо не те, яке формальне визначення норми, а те, яким законом вона є – яку «породжуючу модель» відносин вона задає.

По-третє, він є ключовим інструментом правотворчості. Законодавець, формулюючи нову норму, не може просто «списати» її із якогось зразка – він має діалектично розгорнути поняття від абстрактної ідеї до конкретних норм, що враховують технології, ризики, права різних сторін.

Юрист, який володіє діалектичним методом, не задовольняється поверхневими відповідями і не зупиняється на першому-ліпшому визначенні. Він розуміє: чим глибше він проникає в суть поняття – тим більше воно розкриває, а не приховує. Формальна логіка збіднює поняття, піднімаючись угору по сходах абстракції. Діалектика його збагачує. Це і є різниця між юристом-ремісником, що механічно застосовує норми, і юристом-мислителем, що розуміє право як живий організм.

ВИСНОВОК ДО ТЕМИ 4

Тема 4 присвячена умовиводу як центральній формі юридичного мислення. Саме в умовиводах матеріалізується те, заради чого існує логіка, – можливість отримувати нові знання не шляхом нових спостережень, а силою правильного міркування.

По-перше, умовивід є серцем юридичного мислення. Без уміння будувати коректні умовиводи юрист не може ні кваліфікувати діяння, ні обґрунтувати позицію, ні переконати суд. Структура умовиводу – засновки, висновок і логічний зв'язок між ними – є тією схемою, у якій живе юридична аргументація.

По-друге, форма важлива, але не достатня. Правильна логічна структура гарантує, що висновок випливає із засновків. Але якщо засновки хибні, висновок теж буде хибним. Тому юрист має перевіряти і форму, і зміст.

По-третє, різні типи умовиводів мають різну силу і різне призначення. Дедукція дає достовірність і є основою застосування норм права. Індукція та аналогія дають лише ймовірний висновок, але незамінні – перша при узагальненні судової практики, друга при заповненні прогалин. Знання сильних і слабких сторін кожного типу умовиводу – необхідна умова грамотної правової роботи.

По-четверте, діалектичний умовивід відкриває юристу інструмент для роботи зі складними, неоднозначними випадками. Коли формальна логіка замовкає, діалектика дозволяє розгорнути поняття, виявити суперечності, досягти конкретного розуміння через послідовне подолання однобічності. Саме в цьому поєднанні – формальних умовиводів і діалектичного мислення – і полягає повнота юридичної аргументації, до якої ми повернемося в Темі 5.

Контрольні питання

1. Що таке умовивід і чим він відрізняється від простого судження? Які три елементи є обов'язковими в будь-якому умовиводі?
2. У чому полягає структура категоричного силогізму? Що таке середній термін і яку роль він відіграє?
3. Сформулюйте три правила категоричного силогізму і наведіть приклад порушення кожного з них у юридичному контексті.
4. Чим юридичний силогізм відрізняється від «підручничкового»? Де саме виникають найскладніші питання при його застосуванні?
5. У чому принципова відмінність між повною і неповною індукцією? Чому важливо відрізнити індуктивний висновок від дедуктивного?
6. Що таке аналогія закону і аналогія права? Чому аналогія є категорично забороненою в кримінальному праві?

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1 (аналітичне). Побудуйте юридичний силогізм для кожної з таких ситуацій, чітко виділивши великий засновок (норму), малий засновок (факт) і висновок. Потім визначте, де саме у кожному силогізмі могла б виникнути суперечка між сторонами – у великому засновку, малому або у зв'язку між ними:

- Особа керувала автомобілем у стані алкогольного сп'яніння.
- Продавець передав покупцю товар із прихованим дефектом, про який знав заздалегідь.
- Орендар не повернув майно після закінчення строку оренди.

Завдання 2 (конструктивне). Уявіть, що суду треба вирішити питання: чи поширюються правила про купівлю-продаж нерухомості на продаж частки в статутному капіталі товариства, що є власником нерухомості? Побудуйте аргумент за аналогією: визначте суттєві спільні ознаки, поясніть, чому вони є суттєвими, і сформулюйте висновок із зазначенням його ймовірнісного характеру.

Завдання 3 (рефлексивне). Оберіть будь-яку норму, де вжито оціночне поняття – наприклад, «розумний строк», «суттєва шкода» або «грубе порушення». Спробуйте описати, яку інтелектуальну роботу має виконати суддя до того, як він зможе використати цю норму як великий засновок силогізму. Чи є ця робота суто логічною – чи вона потребує чогось більшого?

Тема 5. ПРАВИЛА І ПОМИЛКИ В АРГУМЕНТАЦІЇ

План

1. Між переконанням і маніпуляцією: де проходить межа
2. Правила щодо тези: точність як чесність
3. Правила щодо аргументів: три вимоги, які важко виконати одночасно
4. Правила щодо форми доведення: коли логіка ламається непомітно
5. Некоректні прийоми аргументації: каталог хитрощів
6. Правила критики: як спростовувати, не перетворюючись на опонента опонента

Є одна річ, яку студенти-юристи зазвичай дізнаються не з підручників, а з першої практики: вміти аргументувати правильно і вміти аргументувати переконливо – це не одне й те саме. Більше того, між цими двома вміннями іноді пролягає доволі незручна відстань. Бездоганно побудований аргумент може нікого не переконати, а блискуча промова, що тримається на логічних помилках, може виграти справу.

Визнати цей факт важливо – але не для того, щоб зробити висновок «логіка не має значення, головне – харизма». Логіка має значення. Вона має значення тому, що юрист, який розуміє правила коректної аргументації, бачить, де саме опонент відступає від них – і може це назвати. Іноді публічно і в найбільш незручний для опонента момент. Це і є практичний сенс вивчення правил і помилок в аргументації: не просто будувати правильні аргументи самому, а й розпізнавати неправильні в чужих промовах.

§ 1. Між переконанням і маніпуляцією: де проходить межа

Перш ніж говорити про правила, варто чесно поставити питання, яке звичайно замовчують у підручниках: а чи є взагалі різниця між переконанням і маніпуляцією? Адже і в першому, і в другому випадку ми намагаємося змінити думку або поведінку іншої людини. Чому одне є легітимним, а інше – ні?

Відповідь полягає не в меті і не в результаті, а в **механізмі впливу**. Переконання діє через раціональну здатність людини: ви надаєте їй аргументи, вона їх оцінює, і якщо аргументи витримують перевірку – змінює свою позицію. Людина залишається суб'єктом: вона сама оцінила і сама вирішила. Маніпуляція діє в обхід цієї здатності: вона використовує

страх, втому, упередженість, емоційний тиск – все що завгодно, аби людина прийняла потрібне рішення, не встигнувши його оцінити раціонально. Людина перетворюється на об'єкт.

Це розмежування має пряме юридичне значення. Адвокат, який наводить переконливі докази і будує логічний аргумент, – переконує. Адвокат, який систематично апелює до упередженості присяжних щодо певної соціальної групи, навіть не згадуючи цього прямо, – маніпулює. Формально обидва «просто говорять» – але природа їхнього впливу принципово різна.

Правила аргументації, які ми розглянемо далі, є саме тому правилами, що їхнє дотримання забезпечує переконання, а не маніпуляцію. Вони не є гарантією перемоги в суперечці – вони є гарантією того, що ваша перемога, якщо вона відбудеться, буде чесною.

§ 2. Правила щодо тези: точність як чесність

Теза – це твердження, яке ви доводите. Здавалося б, що тут може піти не так? Сформулював – і доводь. Але практика показує, що з тезою пов'язана ціла низка помилок, кожна з яких по-своєму руйнує аргументацію – і кожна з яких зустрічається в реальних юридичних текстах із вражаючою регулярністю.

Теза має бути чіткою. Це означає, що вона має бути сформульована так, щоб можна було однозначно визначити: чи є наведені аргументи доказом саме цієї тези, а не чогось схожого, але іншого. «Мій клієнт є добропорядною людиною» – це не теза в юридичному розумінні. Це оціночне судження без чітких критеріїв, яке неможливо ані довести, ані спростувати в суді. «Мій клієнт не вчинив діяння, передбаченого ч. 1 ст. 185 КК України» – це теза. Вона чітка, вона перевіряється, і до неї можна підбирати аргументи, які або підтверджують її, або ні.

Теза має залишатися незмінною протягом усього доведення. Це, здавалося б, ще очевидніше – але саме тут відбувається одна з найпоширеніших помилок, яку в логіці називають *ignoratio elenchi*, або підміна тези. Прокурор починає з тези «обвинувачений вчинив умисне вбивство», потім поступово, майже непомітно, зміщується до «обвинувачений є небезпечною людиною з кримінальним минулим», а наприкінці робить висновок, що суспільство потребує захисту. Формально він увесь час говорить про одного й того самого

обвинуваченого. Але тезу він змінив – і тепер доводить не те, що заявив на початку.

Підміна тези є особливо підступною тому, що відбувається поступово і зазвичай у напрямку, що резонує з аудиторією. Від конкретного і складного для доведення («вчинив умисне вбивство») – до загального і емоційно переконливого («є небезпечним»). Перевіряйте себе і опонента одним простим запитанням: чи те саме ми доводимо зараз, що заявили на початку?

Теза не може суперечити вже доведеному або загальноновизнаному. Якщо ваша теза суперечить встановленим фактам справи або прямій нормі закону – ви або помилилися у формулюванні, або свідомо обираєте безнадійну позицію. Обидва варіанти потребують корекції до початку доведення, а не після.

Питання для роздумів. Прочитайте будь-яку мотивувальну частину судового рішення і спробуйте сформулювати тезу, яку доводить суд, одним реченням. Чи змінюється ця теза від початку до кінця мотивувальної частини – чи залишається незмінною?

§ 3. Правила щодо аргументів: три вимоги, які важко виконати одночасно

Аргументи – це ті судження, якими ви обґрунтовуєте тезу. І хоча здається, що «більше аргументів – краще», насправді це не так. Десять слабких аргументів не замінюють одного сильного – і навіть можуть зашкодити, бо кожен слабкий аргумент є потенційною точкою атаки для опонента. Але кількість – це ще не головна проблема. Головне – якість, яка визначається трьома вимогами.

Перша вимога – **аргументи мають бути істинними**. Не «правдоподібними», не «загальноновідомими», не «так усі думають» – а такими, що відповідають дійсності і можуть бути перевірені. Аргумент, який сам потребує доведення, не може бути підставою для доведення чогось іншого. «Свідок бачив обвинуваченого на місці злочину» – це ще не встановлений факт; це твердження свідка, яке потребує оцінки достовірності. Якщо ви будете на цьому аргументі подальше доведення, не забезпечивши спочатку його достовірності, – ви будете на піску.

Друга вимога – **аргументи мають бути достатніми**. Це тонша вимога, і саме тут найчастіше виникають помилки в реальній практиці. Навіть якщо кожен аргумент окремо є цілком істинним, їхня сукупність може

бути недостатньою для підтримки тези. «Іванов мав мотив» + «Іванов не має алібі» + «Іванов раніше конфліктував із потерпілим» – кожне з цих тверджень може бути абсолютно достовірним. Але разом вони не доводять вину поза розумним сумнівом. Вони створюють підозру – що є зовсім іншою категорією. Юрист, який плутає «достатньо для підозри» і «достатньо для обвинувального вироку», допускає помилку, яка може коштувати людині свободи.

Третя вимога – **аргументи мають бути незалежними від тези**. Це правило забороняє те, що в логіці зветься *circulus in probando* – порочне коло, або коло в доведенні. Теза не може обґрунтовуватися аргументом, який сам доводиться через цю тезу. Класичний і трохи карикатурний приклад: «Цей закон справедливий, бо він відповідає принципам права. А принципи права ми знаємо саме з цього закону». Обидва твердження тримаються одне на одному – і обидва висять у повітрі. У юридичній науці і практиці подібні конструкції зустрічаються частіше, ніж хотілося б, особливо у дискусіях про природу права і справедливості.

§ 4. Правила щодо форми доведення: коли логіка ламається непомітно

Є парадоксальна ситуація, яка регулярно трапляється в юридичній практиці: теза чітка, аргументи істинні і достатні – але висновок все одно не впливає. Як таке можливо? Дуже просто: якщо порушена **форма доведення**, тобто логічний зв'язок між аргументами і висновком.

Найпоширеніша помилка форми в юридичному контексті – **ствердження консеквента**. Схема така: «Якщо А, то Б. Б є істинним. Отже, А є істинним». Виглядає переконливо, але є логічно хибним. Приклад: «Якщо людина скоїла злочин, вона нервує на допиті. Підозрюваний нервує на допиті. Отже, він скоїв злочин». Проблема очевидна: нервувати на допиті можна з десятків причин, і злочин є лише однією з них. Тим не менш цей хибний умовивід регулярно з'являється у промовах, аргументах і навіть у рішеннях – бо зовні він дуже схожий на правильний.

Інша поширена помилка – **поспішне узагальнення**: кілька подібних випадків видаються за загальне правило, коли їх ще недостатньо для такого висновку. Суд вирішив однаково у трьох справах – ще не означає сталої практики. Три підприємці збанкрутували після укладення договору з певним контрагентом – ще не означає, що контрагент є причиною

банкрутств. У доказуванні поспішне узагальнення є особливо небезпечним, бо воно має вигляд індуктивного умовиводу, але без достатньої бази для нього.

Третя помилка форми – **хибна аналогія**: перенесення ознаки на підставі несуттєвої подібності. «Ця справа схожа на ту, у якій суд вирішив так-то» – цього самого по собі недостатньо. Потрібно показати, що подібність є суттєвою: що саме ті ознаки, які є спільними, є релевантними для правового висновку, і що відмінності між справами не є принциповими. Хибна аналогія є хибною не тому, що порівнює – а тому що порівнює не те, що потрібно.

§ 5. Некоректні прийоми аргументації: каталог хитрощів

Тепер – найцікавіше. Або, якщо бути чесними, найкорисніше з практичної точки зору: перелік прийомів, які виглядають як аргументи, але ними не є. Їх вивчали ще античні риторичи, їх систематизували середньовічні схоласти – і вони живуть і процвітають у сучасних судових залах, парламентських дебатах і публічних коментарях юристів.

Принципова відмінність між **паралогізмом** і **софізмом** полягає у намірі: паралогізм – це ненавмисна логічна помилка, яку людина допускає через неухважність або недостатнє мислення. Софізм – це свідомо маніпуляція, навмисне використання хибного аргументу, що виглядає як правильний. Практично розрізнити їх буває складно, бо промовець завжди може стверджувати, що помилився ненавмисно. Але для цілей захисту від маніпуляцій ця різниця не має значення: і те, і те однаково руйнує коректну аргументацію.

Аргумент до особи (*argumentum ad hominem*). Замість спростування аргументу атакується людина, яка його висловлює. «Як можна брати до уваги позицію людини, яка сама має судимість?» Логіка прозора і хибна: особисті якості промовця не впливають на істинність або хибність його тверджень. Цікаво, що у праві є ситуації, де особа мовця є релевантною – наприклад, оцінка достовірності свідка. Але це принципово відрізняється від *ad hominem*: в одному випадку ми оцінюємо надійність джерела інформації, в іншому – намагаємося відхилити аргумент, не спростовуючи його по суті.

Аргумент до авторитету (*argumentum ad verecundiam*). Посилання на авторитетну особу або інституцію замість аргументу по суті. Само по собі посилання на авторитет є цілком легітимним – ми не можемо бути

експертами в усьому і неминуче спираємося на думку фахівців. Проблема виникає тоді, коли авторитет посиляється поза своєю сферою компетенції, коли його позицію вирвано з контексту або коли посилення на авторитет подається як кінець дискусії: «Професор Х так вважає – отже, питання закрите». Навіть Верховний Суд змінює свої позиції. Посилання на авторитет є сильним аргументом, але не абсолютним.

Аргумент до мас (*argumentum ad populum*). «Більшість людей вважає, що цей закон несправедливий» – і це подається як аргумент проти закону. Логічна помилка тут очевидна: більшість не завжди права, і популярність думки не є свідченням її істинності. Особливо небезпечним цей прийом є в юридичному контексті, де суд за своєю природою має бути незалежним від суспільного тиску. Водночас є ситуації, де думка більшості є юридично релевантною – при тлумаченні оціночних понять, таких як «загальноприйнята мораль» або «звичай ділового обороту». Але і там це є одним із факторів, а не автоматичним доказом.

Аргумент до жалісливості (*argumentum ad misericordiam*). Апеляція до співчуття замість або поверх логічних підстав. Захисник детально описує важке дитинство підзахисного і малолітніх дітей – і це подається як доказ невинуватості. Але співчуття і невинуватість є різними категоріями. Співчуття може бути цілком доречним при призначенні покарання – закон прямо передбачає врахування пом'якшуючих обставин. Але воно не є доказом відсутності самого правопорушення. Межа порушується тоді, коли емоційна апеляція замінює логічне доведення, а не супроводжує його.

Аргумент до незнання (*argumentum ad ignorantiam*). «Ніхто не довів, що це шкідливо – отже, це безпечно». Або навпаки: «Ніхто не довів, що це безпечно – отже, це шкідливо». Відсутність доказів у будь-який бік не є доказом у протилежний. У кримінальному праві є точна відповідь на цей прийом: презумпція невинуватості. Якщо вина не доведена – особа невинна, не тому що доведена невинуватість, а тому що обвинувачення не виконало свій тягар доведення. Це не *ad ignorantiam* – це законодавчо закріплений розподіл тягаря. Але за межами кримінального процесу цей прийом зустрічається регулярно, особливо там, де наукова невизначеність стикається з правовим регулюванням.

Аргумент до сили (*argumentum ad baculum*). Погроза або демонстрація влади замість аргументу. «Якщо суд не задовольнить позов, ми оскаржимо рішення до міжнародних інстанцій» – якщо це сказано не

як інформація про процесуальні наміри, а як тиск на рішення суду. У чистому вигляді *ad baculum* у судовій залі є не просто логічною помилкою, а в певних формах – кримінально карним діянням. Але у замаскованих версіях – натяки на можливі наслідки, посилення на «очікування» впливових осіб – він зустрічається і сьогодні.

Питання для роздумів. Спробуйте знайти у будь-якій публічній дискусії – телевізійні дебати, парламентські слухання, публічні коментарі юристів – хоча б один із перелічених некоректних прийомів. Чи був він навмисним – чи просто недбалим мисленням? Як би ви на нього відповіли?

§ 6. Правила критики: як спростовувати, не перетворюючись на опонента опонента

Знати правила аргументації – це одна навичка. Знати, як коректно критикувати чужу аргументацію, – це інша, і вона є дзеркальною до першої. Юрист, який вміє коректно критикувати, зазвичай і сам аргументує коректно – бо він знає, що шукають у його аргументах.

Перше і найважливіше правило критики: **критикуйте позицію, а не людину**. Це не просто вимога ввічливості – це вимога логіки. Особисті якості промовця ніяк не впливають на істинність або хибність його тверджень. Атака на особу замість атаки на аргументи свідчить про одне: у вас немає достатньо сильних контраргументів. Суд це бачить. І опонент це бачить теж.

Друге правило – **критикуйте реальну позицію, а не спрощену**. Це так званий «принцип доброзичливого тлумачення» (*principle of charity*): перш ніж критикувати, переконайтеся, що ви правильно зрозуміли аргумент опонента. Якщо є два можливих тлумачення – слабке і сильне – критикуйте сильне. Це не альтруїзм, а прагматика: якщо ви спростуєте лише слабку версію, опонент завжди може сказати «я мав на увазі інше» – і ви витратили зусилля даремно. У юридичній практиці це означає: перш ніж оспорювати правову позицію, сформулюйте її якнайточніше. Не вибирайте для спростування найслабший аргумент – спростуйте найсильніший. Тоді ваша критика матиме реальну вагу.

Третє правило – **розрізняйте спростування аргументу і спростування тези**. Якщо ви довели, що конкретний аргумент опонента є хибним або недостатнім, це ще не означає, що його теза є неправильною. Можливо, він просто обрав невдалий аргумент. Теза може бути

правильною при хибному аргументі. У судовій практиці це важливо: визнання того, що конкретний доказ є неприйнятним, не є автоматичним визнанням невинуватості або правоти іншої сторони.

Четверте правило – найважче і найрідше формульоване явно: **будьте готові визнати правоту опонента, якщо його аргументи є переконливими.** Це, мабуть, найскладніше правило в юридичній практиці, де від результату залежать конкретні інтереси клієнта. Але юрист, який ніколи не визнає правоти іншої сторони – ні в дрібницях, ні в принципових питаннях – рано чи пізно втрачає довіру суду. А довіра суду є ресурсом, який накопичується роками і витрачається моментально.

Висновок до Теми 5

Правила аргументації – щодо тези, аргументів і форми доведення – є не бюрократичними обмеженнями, а умовами чесної інтелектуальної гри. Їхнє дотримання не гарантує перемоги в суперечці: іноді правильно побудований аргумент програє ефектній маніпуляції. Але воно гарантує, що якщо ви переконали когось – ви зробили це чесно. А в довгостроковій перспективі репутація юриста, який аргументує чесно, коштує значно більше, ніж будь-яка окрема перемога.

Некоректні прийоми аргументації – від *ad hominem* до *ad baculum* – є не екзотикою підручників, а повсякденною реальністю юридичного дискурсу. Знати їх – означає вміти їх розпізнавати і називати. А назвати помилку публічно і точно є одним із найефективніших прийомів спростування. Правила критики завершують цю тему логічно: вміти аргументувати і вміти критикувати – це дві сторони однієї і тієї ж навички, яка розвивається лише в практиці.

У наступній темі ми перейдемо від окремих аргументів до цілісної архітектури переконливої промови – і побачимо, як правила, розглянуті тут, стають будівельними блоками більшої конструкції.

Контрольні питання

1. У чому полягає принципова різниця між переконанням і маніпуляцією? Чому ця різниця є важливою саме для юридичної практики?
2. Що таке «підміна тези» і чому вона є особливо небезпечною? Наведіть приклад із юридичного контексту.

3. Сформулюйте три вимоги до аргументів. Яка з них, на вашу думку, є найважчою для дотримання на практиці – і чому?

4. Що таке «ствердження консеквента» і чому цей умовивід є хибним, попри свою зовнішню переконливість?

5. Чим паралогізм відрізняється від софізму? Чи має ця різниця практичне значення для юриста?

6. Поясніть різницю між спростуванням аргументу і спростуванням тези. Чому ця різниця є важливою у судовій практиці?

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1 (аналітичне). Визначте, який некоректний прийом аргументації використано в кожному з наведених прикладів, і поясніть, у чому саме полягає помилка:

- «Як ви можете захищати цього обвинуваченого? Він же явно винен – подивіться на нього».
- «Усі порядні люди розуміють, що такий вирок є несправедливим».
- «Ніхто не довів, що ці показання є неправдивими – отже, їм слід вірити».
- «Якщо ми визнаємо цей договір недійсним, завтра ніхто не захоче підписувати жодних договорів».
- «Видатний цивіліст стверджував, що у таких справах завжди слід ставати на бік слабшої сторони».

Завдання 2 (конструктивне). Уявіть, що ваш опонент у судовому засіданні щойно використав аргумент до жалісливості: він детально описав важкі обставини життя свого клієнта і закінчив словами «і після всього цього ви ще й покараєте цю людину?». Напишіть коротку відповідь (5–7 речень), яка: (а) визнає людський вимір ситуації, (б) чітко вказує на логічну помилку в аргументі опонента і (в) повертає дискусію до предмета доведення.

Завдання 3 (рефлексивне). Пригадайте будь-яку реальну суперечку – з друзями, у соціальних мережах, на парах – де ви відчули, що вас переконали, але потім засумнівалися, чи справді аргументи були сильними. Спробуйте проаналізувати цю суперечку: які саме прийоми використовував ваш опонент? Де ви самі допустили помилку – у тезі, аргументах або формі? Що б ви сказали інакше?

Тема 6. ПРАКТИЧНА ЛОГІКА: ЛІНІЯ АРГУМЕНТАЦІЇ

План

1. Що таке лінія аргументації і чому порядок має значення
2. Стратегії побудови лінії аргументації
3. Демаркація: мистецтво структурувати, щоб вести
4. Узгодженість аргументів: коли ціле менше суми частин
5. Дескриптивна і алогічна підтримка: законні союзники логіки
6. Фабула, анонс і резюмуюча теза: архітектура промови

Є юристи, які знають усе. Вони цитують статті напам'ять, орієнтуються в судовій практиці краще за більшість колег і можуть за п'ять хвилин знайти норму, яку інші шукали б годину. І є юристи, яких слухають. Іноді це одні й ті самі люди – але далеко не завжди. Той, хто знає все, але не вміє вибудувати це знання в переконливу послідовність, програє тому, хто знає менше, але говорить так, що суд хоче слухати далі.

Ця тема – про те, що стоїть між «у мене є сильні аргументи» і «мене переконливо почули». Ця відстань називається лінією аргументації. І вона є не риторичним прикрасою, а логічною конструкцією – такою ж суворою, як і силогізм, хоча й набагато менш очевидною.

§ 1. Що таке лінія аргументації і чому порядок має значення

Лінія аргументації – це не просто перелік аргументів у певному порядку. Це **логічний маршрут**, яким ви ведете аудиторію від точки А – де ваша теза ще не прийнята – до точки Б, де вона стала переконливою. Різниця між маршрутом і переліком є принциповою: маршрут передбачає, що кожен наступний крок залежить від попереднього і готує ґрунт для наступного. Перелік – це просто «ось усе, що я знаю з цієї теми».

Чому порядок має значення? Тому що людське сприйняття є послідовним і контекстуальним. Те, що сказане першим, формує рамку, крізь яку сприймається все наступне. Якщо ви починаєте зі слабого аргументу – аудиторія формує скептичне ставлення, і навіть сильний аргумент пізніше сприймається крізь цей скептицизм. Якщо ви починаєте з сильного – аудиторія схиляється до довіри, і навіть слабші аргументи отримують більше кредиту.

Крім того, аргументи у правильній послідовності підсилюють одне одного. Кожен наступний не просто додає щось нове – він спирається на

те, що вже прийнято, і просуває аудиторію ще на крок вперед. Аргументи у хибній послідовності, навпаки, можуть суперечити один одному або вимагати від аудиторії стрибків, яких вона не готова робити.

Є і ще один вимір, про який рідко говорять прямо: **лінія аргументації є захистом від перебивання**. У реальному судовому процесі ваш аргумент рідко звучить у тиші і без перешкод. Суддя може запитати, опонент може заперечити, свідок може сказати щось несподіване. Якщо у вас є чітка лінія аргументації – ви знаєте, де ви знаходитесь в ній у будь-який момент і як повернутися до неї після відступу. Якщо лінії немає – ви загублені щоразу, коли вас збивають із думки.

§ 2. Стратегії побудови лінії аргументації

Не існує єдино правильного порядку аргументів. Але існують **стратегії** – усвідомлені підходи до вибору порядку, кожен із яких має свою логіку, свої переваги і свої ризики. Вибір між ними залежить від предмета доведення, аудиторії і контексту. Але будь-яка стратегія є кращою за її відсутність.

Стратегія від сильного до слабкого – починаєте з найпотужнішого аргументу і рухаєтеся до менш переконливих. Це створює сильне перше враження і одразу завойовує довіру аудиторії. Суд або присяжні з перших хвилин розуміють: ця людина знає, про що говорить. Ризик – якщо після сильного початку аргументи помітно слабшають, аудиторія може відчувати розчарування, наче їй пообіцяли більше, ніж дали. Ця стратегія добре працює тоді, коли у вас є один або два справді сильних аргументи і кілька допоміжних, які лише уточнюють або підкріплюють головне.

Стратегія від слабкого до сильного – починаєте зі скромніших аргументів і поступово нарощуєте силу, завершуючи найпотужнішим. Це драматургічна стратегія: вона створює ефект наростання, кульмінації, відчуття, що фінальний аргумент є невідворотним висновком із усього попереднього. Ризик очевидний: якщо аудиторія втратить терпіння або інтерес на початку, вона не дочекається кульмінації. Ця стратегія вимагає, щоб навіть «слабші» аргументи були достатньо цікавими, щоб утримувати увагу.

Хронологічна стратегія – викладаєте події і аргументи в порядку їхнього розгортання в часі. Це природна стратегія для кримінальних справ, де послідовність подій є принциповою: хто де був, що зробив, що сталося потім. Перевага – зрозумілість і природність для будь-якої

аудиторії. Недолік – хронологія не завжди збігається з логікою: те, що відбулося першим, може бути юридично менш важливим, ніж те, що відбулося потім.

Тематична стратегія – групує аргументи за темами або аспектами питання, розкриваючи кожен аспект окремим блоком. Ця стратегія є природною для складних цивільних справ із кількома незалежними підставами для позову: по-перше, договір є недійсним за формою; по-друге, навіть якби він був дійсним, він виконувався з порушеннями; по-третє, навіть якби виконувався належно, завдана шкода підлягає відшкодуванню незалежно. Кожен блок є самостійним аргументом на підтримку тези, і разом вони створюють відчуття невідворотності.

Вибір стратегії є першим кроком у побудові лінії аргументації – і він має бути свідомим, а не випадковим. Запитайте себе перед будь-яким виступом: яка логіка стоїть за тим порядком, в якому я збираюся говорити? Якщо відповіді немає – порядок треба переглянути.

Питання для роздумів. Уявіть, що у вас є три аргументи: один дуже сильний, один середній і один слабкий, але емоційно резонансний. Яку стратегію ви оберете – і чому? Чи змінить вашу відповідь те, що аудиторія – суддя-професіонал, а не присяжні?

§ 3. Демаркація: мистецтво структурувати, щоб вести

Демаркація – від латинського *de-marcare*, провести межу – це поділ аргументації на чіткі блоки так, щоб аудиторія у будь-який момент розуміла, де вона знаходиться в структурі вашого доведення. Це може здатися технічною деталлю – але насправді це одна з найважливіших навичок практичного юриста.

Людський мозок не здатний утримувати в активній увазі більше п'яти-семи непов'язаних елементів одночасно. Якщо ви сиплете аргументами без структури – аудиторія просто губить нитку. Не тому що вона неуважна або нерозумна, а тому що така вже природа людського сприйняття. Але якщо ви чітко позначаєте блоки – «по-перше... по-друге... по-третє...» – ви фактично допомагаєте аудиторії організувати інформацію у власній свідомості. Ви не просто говорите – ви структуруєте чужу думку разом зі своєю.

Хороша демаркація має кілька ознак, кожна з яких є важливою.

Чіткі маркери переходів. «Перейдемо тепер до...», «Окремо слід зупинитися на...», «Наступний аспект, який потребує розгляду...» – ці

фрази не є порожньою риторикою. Вони є сигналами для аудиторії: ми закінчили з попереднім блоком, розпочинається новий. Без цих сигналів перехід між блоками стає непомітним – і аудиторія не знає, чи ви ще продовжуєте попередній аргумент, чи вже почали новий.

Логічний зв'язок між блоками. Не просто «а тепер про інше», а «оскільки ми встановили X, це неминуче веде нас до питання Y». Така демаркація не розриває лінію аргументації – вона робить її ще виразнішою. Кожен новий блок органічно впливає з попереднього і готує ґрунт для наступного.

Пропорційність блоків. Якщо один аргументативний блок займає двадцять хвилин, а інший – тридцять секунд, це сигнал про проблему. Або другий блок насправді не є окремим блоком – він є лише уточненням першого і має бути включений у нього. Або він недорозвинений і потребує більшої уваги. Непропорційність блоків завжди свідчить про щось, і це щось варто зрозуміти до виступу, а не під час.

Внутрішня завершеність кожного блоку. Кожен блок є мініатюрним доведенням зі своєю частковою тезою, своїми аргументами і своїм проміжним висновком. Це дає аудиторії відчуття прогресу: ось ми довели частину А – рухаємося далі. Без цього відчуття тривала промова перетворюється на суцільний потік, де початок і кінець розчиняються один в одному.

Практично демаркація починається з **плану промови**. Юрист, який не має письмового або хоча б чіткого усного плану, покладається на імпровізацію. Імпровізація має своє місце – але лише всередині структури, а не замість неї.

§ 4. Узгодженість аргументів: коли ціле менше суми частин

Мати кілька сильних аргументів – добре. Але є ситуація, яка зустрічається у практиці значно частіше, ніж хотілося б: юрист має кілька сильних аргументів, які підривають один одного. Або прямо суперечать, або просто відсилають до несумісних концептуальних рамок – і загальне враження від промови виявляється слабшим, ніж кожен аргумент окремо.

Логічна сумісність є першою і найочевиднішою вимогою. Аргументи не мають суперечити один одному. Якщо в одному місці ви стверджуєте А, а в іншому – не-А, ви руйнуєте довіру до всієї конструкції, навіть якщо обидва твердження є істинними у різних контекстах. Саме тому перед тим, як озвучити два факти, варто перевірити: чи можуть вони існувати в

одному всесвіті одночасно? Якщо ні – потрібен місток між ними або вибір на користь одного.

Фактична сумісність є тоншою вимогою. Факти, на які ви посилаєтесь, не мають суперечити один одному. Якщо свідок А стверджує одне, а свідок Б – протилежне, і ви покладаєтесь на обох без пояснення розбіжності, ваша доказова база виглядає не переконливо, а хаотично. Потрібно або пояснити розбіжність, або прямо зазначити, на чий свідчення ви спираєтесь і чому.

Концептуальна цілісність є найскладнішою для дотримання вимогою. Аргументи мають виходити з єдиної концептуальної рамки. Якщо в одній частині промови ви спираєтесь на суворо позитивістське розуміння права («закон є законом»), а в іншій апелюєте до природно-правових принципів («є вищі стандарти справедливості»), аудиторія відчує концептуальну непослідовність – навіть якщо не зможе її точно назвати.

Водночас є ситуації, де видима несумісність аргументів є не проблемою, а законною процесуальною стратегією. Це **альтернативні підстави**: «ми стверджуємо А. Але навіть якщо суд не погодиться з А, ми також стверджуємо Б». Ця конструкція є логічно коректною, якщо чітко позначено її альтернативний характер. «Договір є нікчемним – але навіть якби він був дійсним, він виконувався з суттєвими порушеннями» – такий аргумент не суперечить сам собі, а пропонує суду два незалежних шляхи до одного результату. Головне – прозорість: аудиторія має розуміти, що це свідомо альтернативна конструкція, а не плутанина.

§ 5. Дескриптивна і алогічна підтримка: законні союзники логіки

Аргументація – це не лише логіка. Це ще й здатність зробити абстрактні юридичні конструкції живими, відчутними, конкретними. І тут у гру вступають два види підтримки, які не є аргументами у строгому логічному сенсі – але є абсолютно законними і необхідними елементами переконливої промови.

Дескриптивна підтримка – це описовий, конкретний, образний елемент аргументації. Вона виконує кілька функцій. Перша – конкретизація абстрактного. «Добросовісність» – абстрактне поняття. «Продавець, знаючи про тріщину в фундаменті будинку, свідомо не повідомив про це покупцю і поспішив укласти договір до того, як покупець зробить незалежну оцінку» – це конкретне. Дескриптивна

підтримка є містком між абстрактним поняттям і конкретним фактом. Друга функція – емоційний резонанс. «Позивач зазнав моральної шкоди» – абстрактно. «Людина не могла спати, уникала людей, і її восьмирічний син запитав: "Тату, чому ти більше не смієшся?"» – конкретно і емоційно. Якщо ця емоція є релевантною для предмета доведення – вона є законною частиною аргументації. Третя функція – запам'ятовуваність. Люди запам'ятовують образи і деталі значно краще, ніж абстрактні формулювання. Якщо ваш аргумент має залишитися в пам'яті суду – дайте йому образ.

Але дескриптивна підтримка має межу, і ця межа є **релевантністю**. Якщо опис безпосередньо стосується предмета доведення – він є законним. Якщо він використовується лише для того, щоб викликати емоцію, яка не має відношення до правової сторони справи, – це вже маніпуляція, а не підтримка аргументу.

Алогічна підтримка – це те, що античні ритори називали *етосом* і *пафосом*: вплив через особистість промовця і через емоційний резонанс. Слово «алогічна» тут не означає «нелогічна» або «хибна» – воно означає «позалогічна», тобто така, що діє не через раціональне доведення, а через інші канали сприйняття.

Аристотель виділяв три засоби переконання. **Логос** – раціональне доведення через аргументи і докази – є основою, без якої все інше є порожнім. **Етос** – авторитет і довіра, що впливають з особистості промовця – є тим, що дозволяє аудиторії сприймати аргументи з відкритістю, а не з автоматичним скептицизмом. Суддя, який знає юриста як людину точну і чесну, сприймає його аргументи інакше, ніж аргументи незнайомця. Це «несправедливо» з формально-логічної точки зору – але це реальність людського сприйняття. **Пафос** – емоційний резонанс – є тим, що перетворює раціонально прийнятий аргумент на особисто важливий. Справа, що стосується глибоких цінностей аудиторії, переконує інакше, ніж справа, яка є для неї байдужою.

Усі три елементи є законними і необхідними – але лише у правильному співвідношенні. Логос є фундаментом. Етос і пафос є підсилювачами: вони роблять логос доступнішим і резонанснішим, але не замінюють його. Межа між законною алогічною підтримкою і маніпуляцією проходить там, де закінчується підсилення логосу і починається його підміна.

§ 6. Фабула, анонс і резюмуюча теза: архітектура промови

Тепер зведемо все до купи. Переконлива юридична промова – це не сума хороших аргументів. Це **архітектура**: ціла конструкція, де кожен елемент має своє місце, свою функцію і свій зв'язок із рештою. Класична архітектура складається з трьох частин.

Фабула (вступ) – це початок промови, де ви вирішуєте три завдання одночасно: привертаєте увагу аудиторії, встановлюєте довіру і окреслюєте рамки того, про що йтиметься. Хороша фабула не починається з нудної процедурної інформації. Вона починається з чогось, що зачіпає – питання, образу, факту, який одразу вводить у суть проблеми.

«Ваша честь, сьогодні перед судом постане питання: чи може людина бути покарана за те, чого вона не робила, лише тому що хтось інший у це повірив?» Це фабула, яка одразу окреслює центральну проблему справи і робить її особисто значущою для аудиторії. Фабула має бути короткою – дві-три хвилини максимум. Її функція не доводити, а готувати ґрунт для доведення.

Анонс – це частина, де ви робите три речі: викладаєте фактичну основу справи, чітко формулюєте свою тезу і окреслюєте структуру доведення. Анонс – це дорожня карта вашої аргументації. Він дає аудиторії розуміння, куди ви її ведете і яким маршрутом. Люди значно краще сприймають інформацію, коли знають, як вона структурована – і значно уважніше слухають, коли розуміють, навіщо їм це потрібно знати.

«Я доведу, що дії відповідача є порушенням договору, через три групи аргументів. По-перше, умови договору були чіткими і недвозначними. По-друге, відповідач мав реальну можливість виконати зобов'язання. По-третє, його невиконання було навмисним. Кожна з цих обставин окремо створює підстави для відповідальності. Разом вони не залишають сумніву». Це анонс, що виконує всі свої функції.

Основна частина – серцевина промови, де розгортається аргументація відповідно до оголошеної структури. Тут працює все, про що ми говорили: лінія аргументації, демаркація, узгодженість аргументів, дескриптивна підтримка. Критично важливо: основна частина має точно відповідати анонсу. Якщо ви сказали «три групи аргументів» – має бути рівно три, не дві і не п'ять. Якщо ви анонсували певну послідовність – дотримуйтеся її. Інакше аудиторія відчує дезорієнтацію і втратить довіру.

Резюмуюча теза (висновок) – це частина, де ви нагадуєте основні аргументи, формулюєте підсумковий висновок і робите заклик до дії. Резюме не є механічним повторенням усього сказаного – це синтез: формулювання висновку, який невідворотно випливає з усієї аргументації.

«Отже, ми довели: умови договору були чіткими (1), відповідач мав можливість виконати зобов'язання (2), і його невиконання було навмисним (3). За цих обставин правова кваліфікація є однозначною. Ми просимо суд задовольнити позов у повному обсязі». Добре побудоване резюме залишає аудиторію з відчуттям завершеності і ясності. Погане – з відчуттям, що промовець просто вичерпав час.

Висновок до Теми 6

Лінія аргументації – це різниця між тим, що ви «маєте сильні аргументи», і тим, що ці аргументи справді переконують. Стратегія побудови, демаркація, узгодженість, дескриптивна і алогічна підтримка, архітектура з фабули, анонсу і резюме – це не прикраси поверх логіки, а логіка в дії, перекладена мовою реальної комунікації.

Юрист, який освоїв цю архітектуру, робить більше, ніж будує промову: він веде аудиторію. А вести – це не штовхати і не тягнути. Це рухатися разом, крок за кроком, так, щоб у кінці шляху аудиторія відчула: вона прийшла до цього висновку сама.

У наступній темі ми перейдемо від аргументації до доказування в його юридичному розумінні – і побачимо, як усе, що ми будували в Темі 5 і 6, вписується в процесуальну реальність судового провадження.

Контрольні питання

1. Чим лінія аргументації відрізняється від простого переліку аргументів? Чому порядок аргументів має значення не лише риторично, а й логічно?
2. Опишіть чотири стратегії побудови лінії аргументації. У яких юридичних ситуаціях кожна з них є найбільш доречною?
3. Що таке демаркація і які ознаки відрізняють хорошу демаркацію від поганої? Наведіть приклад маркера переходу між блоками.
4. У чому полягає різниця між логічною, фактичною і концептуальною сумісністю аргументів? Чому альтернативні підстави не є порушенням вимоги узгодженості?

5. Чим дескриптивна підтримка відрізняється від алогічної? Де проходить межа між законним використанням обох і маніпуляцією?
6. Яку функцію виконує кожна з трьох частин архітектури промови – фабула, анонс і резюмуюча теза? Чому резюме не є простим повторенням основної частини?

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1 (аналітичне). Оберіть будь-яку публічну промову юриста або суспільного діяча – виступ у парламенті, публічний коментар до резонансної справи, промова на конференції. Спробуйте визначити: яку стратегію побудови лінії аргументації обрав промовець? Чи є в промові чітка демаркація? Де вона є сильною – і де відсутня? Як відсутність структури впливає на переконливість?

Завдання 2 (конструктивне). Уявіть, що вам треба побудувати аргументацію на захист такої тези: «Договір між сторонами має бути визнаний недійсним». У вас є три аргументи: відсутність дієздатності однієї зі сторін на момент підписання; порушення обов'язкової нотаріальної форми; введення однієї зі сторін в оману щодо ціни. Побудуйте анонс промови з чіткою демаркацією трьох блоків і коротким резюме. Поясніть, яку стратегію ви обрали і чому.

Завдання 3 (рефлексивне). Пригадайте ситуацію, коли вас переконав аргумент, який, як ви потім зрозуміли, був не таким вже й сильним. Спробуйте проаналізувати: що саме вас переконало – логос, етос, пафос чи дескриптивна підтримка? Чи змінила б ваше рішення інша послідовність тих самих аргументів?

Тема 7. ЛОГІКА ДОКАЗУВАННЯ І ТАКТИКА ПЕРЕКОНАННЯ У ПРАВІ

План

1. Доведення і доказування: дві різні логіки
2. Структура юридичного аргументу: норма, факт, висновок
3. Докази та їх логічна оцінка
4. Логіка тлумачення правових норм
5. Тактика переконання і межі допустимого впливу
6. Логіка судового рішення

Є питання, яке рано чи пізно ставить кожен студент-юрист – зазвичай після першої зустрічі з реальною судовою практикою, а не з підручником. Питання звучить приблизно так: «Як так виходить, що суд виносить рішення, яке здається очевидно неправильним?» Або у зворотному варіанті: «Чому людина, чия вина здається очевидною, виходить на волю?»

Це дуже гарне питання. І відповідь на нього не є цинічною («у суді правди немає») і не є наївною («суд завжди знаходить правду»). Відповідь є більш складною і більш цікавою: право і логіка по-різному розуміють доказ, істину і достатність підстав для висновку. І поки ви не розумієте цієї різниці – ви дивитеся на судовий процес крізь неправильні окуляри.

§ 1. Доведення і доказування: дві різні логіки

У повсякденному мовленні слова «доведення» і «доказування» звучать як синоніми. Але в логіці і в праві – це принципово різні поняття, і незрозуміння цієї різниці породжує або наївність, або цинізм.

1.1 Доведення: логічна необхідність

У формальній логіці та математиці **доведення** – це процедура, яка встановлює істинність твердження з абсолютною необхідністю. Якщо доведення побудоване правильно і засновки є істинними – висновок не може бути хибним. Це не питання ймовірності або переконливості: це питання логічної необхідності.

Класичний приклад: «Усі люди смертні. Сократ – людина. Отже, Сократ смертний». Немає такого можливого світу, в якому засновки є істинними, а висновок – ні. Для логічного доведення не потрібні свідки,

процедура і суддя. Математична теорема, доведена триста років тому, є доведеною і сьогодні – без жодного засідання і без жодного голосування.

1.2 Доказування: процесуальність і ймовірність

Юридичне **доказування** – інша справа, це діяльність учасників процесу спрямоване на обґрунтування позиції у справі. Воно відбувається не в просторі чистої логіки, а в реальному процесуальному середовищі: з правилами, строками, правами сторін і обмеженнями щодо способів збирання інформації. І воно ніколи не дає абсолютної логічної необхідності – воно дає достатню ймовірність, підкріплену допустимими доказами.

Ось конкретний приклад, що ілюструє цю різницю краще за будь-яке визначення. Слідчий може бути абсолютно переконаний – інтуїтивно, на основі досвіду, навіть на основі непрямих свідчень – що підозрюваний вчинив злочин. Але якщо єдиний прямий доказ отримано з порушенням процесуального порядку – без судового дозволу, з порушенням права на мовчання – цей доказ є недопустимим і не може бути використаний. Логічна переконаність слідчого не має жодного значення для суду. Це не дефект системи – це її принцип: право захищає процедуру, бо без процедури захист прав перетворюється на декларацію.

1.3 Три стандарти доказування

Якщо юридичне доказування не дає абсолютної істини, як суд вирішує, чи достатньо зібраного для висновку? Через **стандарти доказування** – формалізовані критерії, що визначають, за якого рівня обґрунтованості суд може вважати факт встановленим.

Перший стандарт – **допустимість**: доказ має бути отриманий законним шляхом і відповідати процесуальним вимогам. Недопустимий доказ, яким би переконливим він не здавався, не може братися судом до уваги. Саме цей стандарт захищає від ситуації, коли мета виправдовує засоби.

Другий стандарт – **достовірність**: доказ має бути надійним. Свідок – правдивим, документ – справжнім, експертний висновок – обґрунтованим. Суд оцінює не лише зміст доказу, а й джерело: чи заслуговує воно на довіру.

Третій стандарт – **достатність**: сукупність допустимих і достовірних доказів має бути достатньою для висновку. І тут виникає найцікавіше питання: достатньою – за яким критерієм?

У кримінальному процесі діє найвищий стандарт: «поза розумним сумнівом». Це не означає «поза будь-яким сумнівом» – гіпотетичні і фантастичні сумніви не беруться до уваги. Але якщо у розумної людини, яка ознайомила з усіма матеріалами, залишається реальний, обґрунтований сумнів – цього достатньо для виправдання. У цивільному процесі стандарт нижчий: «баланс імовірностей» – достатньо, щоб версія позивача була більш вірогідною, ніж версія відповідача, навіть якщо різниця є невеликою.

Ця різниця є принциповою і має пряме практичне значення. Та сама сукупність доказів може бути достатньою для цивільного позову і недостатньою для кримінального вироку. Саме тому буває, що людину виправдано у кримінальному процесі, але вона програє цивільний позов у тій самій справі: різні стандарти – різні результати.

1.4 Матеріальна і процесуальна істина

Логіка і математика працюють з **об'єктивною істиною**: твердження або відповідає дійсності, або ні. Право влаштоване складніше. З одного боку, воно прагне до **матеріальної істини** – встановлення того, що насправді відбулося. З іншого – визнає, що ця мета досяжна лише в межах процесуальних можливостей.

Тому поруч із матеріальною істиною існує поняття **процесуальної істини** – того, що встановлено судом на підставі допустимих доказів відповідно до встановленої процедури. Ці два типи істини можуть не збігатися – і право свідомо обирає на користь процесуальної у тих випадках, коли матеріальна досягнута з порушенням гарантій. Це не вада права, а його свідомий вибір на користь захисту прав – навіть ціною певної втрати ефективності.

Питання для роздумів. Чи є ситуації, де ви вважаєте цей вибір виправданим – і ситуації, де він здається несправедливим? Що визначає, де проходить межа між «захистом прав» і «потуранням злочинцям»?

§ 2. Структура юридичного аргументу: норма, факт, висновок

Якщо юридичне доказування не є математичним доведенням – на чому воно тримається? Яка логічна структура лежить в основі юридичного аргументу і чим вона відрізняється від того, що ми вивчали в темах про умовивід?

2.1 Юридичний силогізм

В основі будь-якого юридичного аргументу лежить структура, яку теоретики права називають **юридичним силогізмом**. Вона складається з трьох елементів. Перший – **правова норма** як великий засновок: вона встановлює загальне правило для певного класу ситуацій. Другий – **конкретний факт або сукупність фактів**, встановлених у справі, як малий засновок. Третій – **висновок**, що отримується шляхом підведення факту під норму.

Великий засновок (норма): «Особа, яка умисно заподіяла тяжкі тілесні ушкодження іншій особі, підлягає покаранню у вигляді позбавлення волі». Малий засновок (факт): «Іванов умисно заподіяв Петрову тяжкі тілесні ушкодження, що підтверджено судово-медичною експертизою і свідченнями трьох незалежних очевидців». Висновок: «Іванов підлягає покаранню у вигляді позбавлення волі».

На перший погляд – звичайний дедуктивний силогізм із Теми 4. Але між ними є суттєві відмінності, які роблять юридичний силогізм значно складнішим інструментом.

2.2 Особливості юридичного силогізму

Великий засновок у праві ніколи не є просто даним. Норму треба знайти, правильно витлумачити і застосувати саме до цього випадку. Вибір між конкуруючими нормами, тлумачення оціночних понять, визначення сфери дії статті – все це є окремою інтелектуальною роботою, що передує власне силогізму. Іноді саме ця робота є найскладнішою частиною справи.

Малий засновок у праві ніколи не є очевидним. Факти не «дані» суду у готовому вигляді – їх треба встановити через дослідження доказів, оцінку їхньої достовірності і достатності. Те, що слідчий вважає встановленим, захисник може оскаржити; те, що здається очевидним прокурору, суд може оцінити інакше.

Висновок у праві не завжди є однозначним, навіть якщо норма і факт встановлені. Норма може містити оціночні поняття – «суттєва шкода», «розумний строк», «добросовісність» – що вимагають суддівської оцінки в кожному конкретному випадку. Саме тому два судді, що застосовують ту саму норму до тих самих фактів, можуть дійти різних юридично обґрунтованих висновків.

Юридичний силогізм є не кліткою для думки, а **каркасом, що її організовує**. Він вказує, де саме у справі знаходиться справжня

суперечка: у виборі і тлумаченні норми, у доказуванні факту або в підведенні факту під норму. Юрист, який бачить цю структуру, знає, куди спрямовувати зусилля – і атакуючи чужу позицію, і захищаючи власну.

2.3 Презумпції і фікції

Юридичний силлогізм рідко будується на чистих фактах і нормах. У правовому мисленні широко використовуються два особливі інструменти, що суттєво впливають на структуру аргументу.

Презумпція – припущення, яке вважається істинним, доки не доведено протилежне. Найвідоміша – презумпція невинуватості: особа вважається невинуватою у вчиненні злочину, доки її вина не буде доведена у встановленому законом порядку. З точки зору логіки, це означає, що «невинуватість» є початковою позицією в юридичному силлогізмі – і тягар її спростування лежить на обвинуваченні. Логічне значення презумпцій полягає в тому, що вони задають початкову позицію в аргументі і розподіляють тягар доказування між сторонами.

Фікція – свідоме прийняття задалегідь неістинного твердження як істинного з метою досягнення певного правового результату. Класичний приклад – юридична особа. З точки зору реальності, компанія не є людиною і не може буквально «мати» права й обов'язки. Але право визнає її суб'єктом – бо ця фікція є функціональною: вона вирішує реальні практичні проблеми, які інакше не мали б розв'язання в межах існуючих правових категорій. Фікція – це не обман і не помилка. Це усвідомлений інструмент, що дозволяє праву розвиватися.

§ 3. Докази та їх логічна оцінка

Встановити юридичний факт – значить довести його існування за допомогою доказів. Але що саме є доказом, як різні докази пов'язані між собою і де ховаються логічні пастки, в які потрапляють навіть досвідчені юристи? Про це – в цьому параграфі.

3.1 Прямі і непрямі докази

Найважливіший поділ доказів – на **прямі** і **непрямі**. Прямий доказ безпосередньо встановлює факт, який потрібно довести, без проміжних умовиводів. Непрямий доказ встановлює не сам факт, а інші обставини, з яких можна зробити висновок про існування цього факту.

Прямий доказ у справі про крадіжку: запис камери спостереження, на якому чітко видно обличчя підозрюваного в момент викрадення. Суд не

потребує додаткових умовиводів – факт зафіксовано безпосередньо. Непрямий доказ у тій самій справі: підозрюваного затримано за квартал від місця події через п'ять хвилин після крадіжки, у нього виявлено предмет, що збігається з описом вкраденого. Жоден із цих фактів сам по собі не доводить крадіжку – але разом вони утворюють ланцюжок умовиводів, що веде до обґрунтованого висновку.

Практичне значення цього поділу велике: прямий доказ простіший у використанні, але рідший. Більшість реальних справ будується на непрямих доказах – і саме тут логічна компетентність юриста є вирішальною. Ланцюжок умовиводів від непрямого доказу до факту може бути міцним або слабким, і ця різниця не завжди очевидна з першого погляду.

3.2 Логічні зв'язки між доказами

Окремий доказ рідко вирішує справу. Зазвичай суд має справу з сукупністю доказів – і завдання полягає в тому, щоб оцінити не кожен доказ ізольовано, а **систему зв'язків між ними**.

Найміцніша доказова конструкція – та, в якій докази є одночасно **незалежними і взаємно підкріплюючими**. Незалежність означає, що кожен доказ отримано з окремого джерела і хибність одного не тягне хибності інших. Взаємна підкріплюваність означає, що всі докази вказують в один бік і узгоджуються між собою. Якщо доказова конструкція є лише взаємно підкріплюючою, але не незалежною – дискредитація одного елемента руйнує все. Саме тому досвідчений юрист завжди намагається **диверсифікувати** доказову базу.

Окремо варто сказати про так звані «докази відсутності» – ситуації, коли відсутність певного факту сама по собі є доказом. Відсутність слідів боротьби на місці події може свідчити про те, що жертва знала нападника. Але тут логіка особливо небезпечна: «відсутність доказу» не є «доказом відсутності». Сліди могли бути знищені; документ міг ніколи не існувати. Поспішний перехід від «не знайдено» до «не існувало» є однією з найпоширеніших помилок у доказуванні.

3.3 Типові логічні пастки при оцінці доказів

Навіть юристи з великим досвідом іноді потрапляють у логічні пастки при оцінці доказів. Частина з них пов'язана з **когнітивними упередженнями** – систематичними викривленнями мислення, яких неможливо повністю уникнути, але які можна навчитися розпізнавати.

Упередження підтвердження – найпоширеніша пастка. Людина, яка вже сформуvala версію події, схильна шукати і надавати більшої ваги доказам, що її підтверджують, і недооцінювати або ігнорувати докази, що суперечать. Слідчий, переконаний у вині підозрюваного, може несвідомо акцентувати увагу на обвинувачувальних доказах і пропустити екзonerуючі – навіть без жодного злого умислу. Це не нечесність, а природна вразливість людського мислення. Яка не скасовує відповідальності за результат.

Надмірна довіра до показань очевидців є ще однією поширеною пасткою. Психологічні дослідження переконливо свідчать: людська пам'ять є реконструктивною, а не репродуктивною. Свідок не «відтворює» збережену картину події – він щоразу реконструює її заново, і ця реконструкція залежить від часу, що минув, емоційного стану, навіювання і подальшого досвіду. Впевнений свідок – це не обов'язково точний свідок. Юрист, який будує позицію виключно на «я бачив на власні очі», ризикує.

Помилка прокурора є одним із найнебезпечніших ймовірнісних викривлень. Вона полягає в підміні двох різних імовірностей: імовірності того, що доказ з'явився б, якби підозрюваний був невинуватим, і імовірності того, що підозрюваний є невинуватим з урахуванням наявного доказу. Ці дві ймовірності не є однаковими – але їхнє змішування може призвести до катастрофічних помилок. ДНК підозрюваного збігається зі слідами на місці злочину; ймовірність такого збігу у випадкової людини – один до мільйона. Але це не означає, що ймовірність невинуватості підозрюваного є один до мільйона. Якщо у місті мільйон мешканців, статистично є ще одна людина з таким самим профілем ДНК. Доказ підвищує ймовірність вини – але не дорівнює її доведенню.

§ 4. Логіка тлумачення правових норм

Навіть якщо факти встановлені бездоганно, попереду ще одне завдання: зрозуміти норму, яка до них застосовується. І це завдання є значно складнішим, ніж здається на перший погляд.

4.1 Чому тлумачення є неминучим

Тлумачення правових норм є не патологією права, не ознакою недосконалості законодавства і не суддівською сваволею. Воно є **структурно неминучим** – і ось чому.

Мова за своєю природою є неточним інструментом. Слова мають значення, але межі цих значень є розмитими. «Транспортний засіб» – це автомобіль, безсумнівно. А велосипед? А електросамокат? А дитячий педальний автомобіль? Законодавець, формулюючи норму, не міг передбачити всіх майбутніх випадків її застосування.

Крім того, суспільство змінюється. Норма, ухвалена двадцять років тому, має застосовуватися до реальності, яку законодавець не міг передбачити. Чи поширюється поняття «письмова форма договору» на обмін повідомленнями через месенджер? Чи є криптовалюта «майном» у розумінні цивільного права? Відповіді на ці питання не впливають із буквального тексту норми – їх треба конструювати через тлумачення. І це є не хибою, а необхідністю.

4.2 Три методи тлумачення

Буквальне тлумачення – нормі надається рівно той зміст, який випливає з буквального значення слів, нічого не додаючи і не відбираючи. Цей метод є природним у кримінальному праві, де розширювальне тлумачення може призвести до засудження за дію, яка не була прямо заборонена (*nullum crimen sine lege*), і в податковому праві, де платник повинен мати змогу точно знати свої зобов'язання. Переваги – передбачуваність і захист від суддівської сваволі. Межі – мова є неточним інструментом, і «буквальний» зміст нерідко сам потребує вибору між кількома можливими значеннями.

Системне тлумачення виходить із того, що жодна норма не існує у вакуумі. Право є системою, і кожна норма має інтерпретуватися у зв'язку з іншими нормами того самого або суміжних актів, загальними принципами галузі і правовою системою загалом. Цей метод є особливо важливим тоді, коли буквальне тлумачення конкретної норми суперечить змісту суміжної або коли норма містить поняття, визначення якого дається в іншому акті. Конституція і галузеве законодавство, внутрішнє право і міжнародні договори утворюють єдину систему – і норми мають узгоджуватися між собою.

Телеологічне тлумачення (від грецьк. *telos* – мета) спрямовує інтерпретатора до питання: яку мету переслідував законодавець, ухвалюючи цю норму? Відповідь дозволяє заповнити прогалини, вирішити неоднозначності і адаптувати норму до нових обставин. Цей метод є найгнучкішим – і найризикованішим. Гнучкість у тому, що він дозволяє праву «оновлюватися» без постійних законодавчих змін. Ризик

у тому, що суддя, який занадто вільно інтерпретує «мету» норми, може підмінити волю законодавця власними уявленнями про бажаний результат. Межа між творчим тлумаченням і суддівською правотворчістю є тонкою – і постійно обговорюваною.

Три методи не виключають один одного – вони доповнюються. Починати слід із буквального тлумачення і звертатися до системного і телеологічного там, де буквальне або не дає однозначної відповіді, або дає відповідь, що суперечить очевидному змісту норми.

4.3 Конфлікти інтерпретацій

Що робити, коли два методи тлумачення дають різні результати? Або коли дві норми суперечать одна одній у конкретному випадку? Право виробило кілька усталених правил. Спеціальна норма має перевагу над загальною. Пізніша норма скасовує попередню. Норма вищої юридичної сили має перевагу над нормою нижчої. Але самі ці правила потребують тлумачення – чи є норма «спеціальною» щодо даного випадку, чи вони просто регулюють різні аспекти. Питання не вирішуються автоматично: вони є предметом аргументації.

Питання для роздумів. Чи може буквальне тлумачення норми призвести до результату, що суперечить очевидній меті законодавця? Наведіть гіпотетичний приклад – і поясніть, який метод тлумачення ви обрали і чому.

§ 5. Тактика переконання і межі допустимого впливу

Попередні параграфи були присвячені переважно логічній стороні юридичної аргументації. Але будь-який аргумент, яким би бездоганим він не був, існує не у вакуумі – він звернений до конкретних людей у конкретному контексті. І те, наскільки він переконає цих людей, залежить не лише від його логічної сили.

Саме тут з'являється тактика переконання – вміння донести правильний аргумент до правильної аудиторії у правильний момент і у правильній формі. Це не маніпуляція – це розуміння того, як насправді сприймають аргументи живі люди, а не ідеальні логічні машини. Але тактика переконання має чіткі межі, за якими вона перетворюється на щось принципово інше.

5.1 Аудиторія як визначальний чинник

Перше правило тактики переконання: перш ніж будувати аргумент, зрозумій, кому він адресований. Суддя-професіонал, колегія присяжних і широка суспільна аудиторія – три принципово різних адресати.

Суддя є раціональним і підзвітним адресатом. Він зобов'язаний мотивувати своє рішення письмово, і це рішення може бути оскаржене. Саме тому суддя є особливо чутливим до формальної коректності аргументу: чи є посилання на норму, чи встановлено факт належними доказами, чи є висновок логічно необхідним із засновків. Апеляція до емоцій перед суддею-професіоналом є не лише зайвою – вона може бути контрпродуктивною, бо сприймається як ознака слабкості правової позиції. Якщо вам нема що сказати по суті – ви починаєте говорити про почуття.

Присяжні є принципово іншим адресатом. Вони не є юристами, не зобов'язані мотивувати свій вердикт і не несуть юридичної відповідальності за нього. Їхнє рішення є результатом колективного обговорення дванадцяти людей із різним досвідом і різними цінностями. Саме тому аргументація перед присяжними має бути доступною, наочною і такою, що апелює не лише до розуму, а й до здорового глузду і моральних інтуїцій. Це не означає нехтувати логікою – але означає «перекладати» її мовою, зрозумілою людині без юридичної освіти.

5.2 Порядок аргументів і робота з контраргументами

Психологічні дослідження показують: люди краще запам'ятовують те, що чують першим і останнім – так звані ефекти первинності і недавності. З огляду на це, найсильніший аргумент варто ставити або на початок, або на кінець промови. Слабші аргументи найкраще розміщувати в середині – де вони найменш запам'ятовуються, але все одно формують загальне враження повноти позиції.

Робота з контраргументами є окремим мистецтвом. Існують три основні стратегії. **Спростування** – пряма атака на аргумент опонента: показати, що його засновки є хибними або що висновок із них не впливає. **Нейтралізація** – визнати, що аргумент опонента має певну силу, але показати, що він не є вирішальним у загальному контексті справи. **Перехоплення** – найбільш витончена стратегія: взяти аргумент опонента і показати, що він насправді підтверджує вашу позицію, а не його.

5.3 Межа між допустимою тактикою і маніпуляцією

Усі описані прийоми є частиною допустимої тактики переконання. Але де саме проходить межа між тим, що допустимо, і тим, що є вже маніпуляцією?

Перший критерій – **відповідність фактам**. Допустима тактика може підкреслювати одні факти і залишати інші в тіні, але вона не може спотворювати або вигадувати їх.

Другий критерій – **прозорість механізму впливу**. Допустима аргументація діє відкрито: слухач розуміє, що його переконують, і має можливість оцінити аргументи критично. Маніпуляція приховує сам факт впливу: адресат думає, що самостійно дійшов висновку, тоді як насправді його туди привели.

Третій критерій – **повага до раціональності адресата**. Допустима тактика апелює до здатності людини мислити і оцінювати. Маніпуляція намагається цю здатність обійти або заблокувати: через емоційне перевантаження, дефіцит часу, інформаційний шум або цілеспрямоване використання когнітивних упереджень.

§ 6. Логіка судового рішення

Усі попередні параграфи описували, як будуються і оцінюються аргументи в судовому процесі. Але є ще одна сторона, яку юрист мусить розуміти: як суд формулює свою відповідь на ці аргументи – тобто як побудоване судове рішення з точки зору логіки.

6.1 Мотивувальна частина як логічний документ

Судове рішення є не просто оголошенням результату. Це розгорнутий логічний документ, у якому суд зобов'язаний пояснити, чому він дійшов саме такого висновку. Ця вимога є не формальністю, а фундаментальним принципом правосуддя: рішення, яке не можна перевірити, не можна й оскаржити. А рішення, яке не можна оскаржити по суті, не є правосуддям – це влада.

Логічна структура мотивувальної частини відтворює юридичний силізм у розгорнутій формі. Спочатку суд встановлює факти: які обставини він вважає доведеними і чому – тобто на підставі яких доказів і чому саме ці докази є достовірними і достатніми. Потім визначає норму: яке правило підлягає застосуванню і як воно тлумачиться щодо обставин справи. Нарешті формулює висновок: як факт підводиться під норму і який правовий наслідок із цього випливає.

Різниця між слабкою і сильною мотивувальною частиною є принциповою. Слабка: «Суд, оцінивши докази у їх сукупності, дійшов висновку, що позов є обґрунтованим». Що оцінив? Які докази? Чому обґрунтований? Незрозуміло – а отже, неможливо ані перевірити, ані оскаржити по суті. Сильна: «Факт порушення договору підтверджується актом приймання-передачі від 12.03.2024, підписаним обома сторонами, листуванням між сторонами, яке свідчить про обізнаність відповідача з умовами договору, і висновком незалежного експерта про невідповідність переданого товару специфікації. Відповідач не надав жодних доказів, що спростовують ці обставини. Відповідно до ст. 612 ЦК України, боржник, який прострочив виконання, відповідає за збитки. Оскільки факт прострочення встановлено, позов підлягає задоволенню». Кожен крок мислення є видимим і відкритим для перевірки.

6.2 Внутрішня узгодженість рішення

Окрім прозорості, судові рішення повинні бути **внутрішньо узгодженими**. Якщо суд визнав певний доказ недостовірним в одній частині рішення – він не може спиратися на нього в іншій. Якщо застосував певне тлумачення норми до одного питання – має використовувати те саме тлумачення при вирішенні аналогічного питання в тій самій справі.

Порушення внутрішньої узгодженості є однією з найпоширеніших підстав для скасування рішення в апеляційному порядку. Іноді це є наслідком поспіху або технічної помилки. Іноді – свідченням того, що суд намагався одночасно досягти двох несумісних результатів, і ця суперечність «вилізла» назовні у логічній непослідовності тексту.

6.3 Судове рішення як інструмент юриста

Для юриста, який готує апеляційну скаргу, аналіз мотивувальної частини рішення – це пошук точок, де логіка суду є вразливою. Де доказ оцінено без належного обґрунтування? Де норму застосовано без пояснення вибору тлумачення? Де висновок не випливає з засновків із необхідністю? Саме ці точки стають підставами для оскарження.

Водночас аналіз сильних рішень є одним із найкращих способів навчитися юридичному мисленню. Рішення, де суд чітко і послідовно будує аргумент, де кожен крок обґрунтований і кожен висновок є відкритим для перевірки – це зразок того, яким має бути юридичний аргумент взагалі. Читайте рішення не як вирок у конкретній справі, а як демонстрацію мислення. Це безкоштовний майстер-клас від

практикуючих юристів – і ним дуже рідко користуються студенти першого курсу. Дарма.

Висновок до Теми 7

Тема 7 пройшла шлях від фундаментального розрізнення між логічним доведенням і юридичним доказуванням – до конкретних інструментів побудови і оцінки судового рішення.

Юридичне доказування принципово відрізняється від математичного доведення: воно діє в умовах процесуальних обмежень, працює зі стандартами ймовірності і прагне до процесуальної істини, яка може не збігатися з матеріальною. Це не вада права, а його свідомий вибір на користь гарантій.

Структура юридичного аргументу – норма, факт, висновок – є потужним інструментом, але не алгоритмом. Кожен із трьох елементів потребує самостійної інтелектуальної роботи: норму треба тлумачити, факт – доводити, висновок – обґрунтовувати. Презумпції і фікції є законними механізмами, що заповнюють прогалини там, де чиста логіка не дає відповіді.

Докази є предметом логічної оцінки, що потребує розуміння природи кожного виду доказів, системи зв'язків між ними і власних когнітивних упереджень. Тлумачення правових норм є структурно неминучим – і три методи тлумачення доповнюють один одного, а не конкурують. Тактика переконання є законним доповненням до логічної сили аргументу, але має чіткі межі. Судове рішення є синтезом усього: логіки доказування, структури аргументу, тлумачення норми і переконливості викладу.

Контрольні питання

1. У чому принципова різниця між логічним доведенням і юридичним доказуванням? Чому ця різниця є важливою для розуміння судового процесу?
2. Що таке стандарти доказування? Чим стандарт «поза розумним сумнівом» відрізняється від «балансу імовірностей» – і які практичні наслідки ця різниця має?
3. Що таке матеріальна і процесуальна істина? Чому право свідомо обирає на користь процесуальної в певних ситуаціях?

4. Які три особливості відрізняють юридичний силіогізм від «підручничкового»? Де саме у справі, як правило, виникає найскладніша суперечка?

5. Що таке «помилка прокурора»? Поясніть на конкретному прикладі, чому дві ймовірності, які в ній зміщуються, є різними.

6. Чому тлумачення правових норм є структурно немінучим? Опишіть три методи тлумачення і ситуації, де кожен із них є найбільш доречним.

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1 (аналітичне). Визначте, який стандарт доказування є порушеним або недотриманим у кожній із наведених ситуацій, і поясніть чому:

- Суд засудив особу, спираючись виключно на показання одного свідка, який є зацікавленою стороною у справі.
- Слідчий використав у справі записи телефонних розмов, отримані без судового ордеру.
- Прокурор обґрунтував вину обвинуваченого тим, що «статистично, люди з таким соціальним профілем частіше вчиняють подібні злочини».

Завдання 2 (конструктивне). Побудуйте юридичний силіогізм для такої ситуації: орендар не повернув майно після закінчення строку оренди і відмовляється його повертати, посилаючись на те, що договір «нібито продовжився автоматично». Визначте великий засновок (норму), малий засновок (факти) і висновок. Потім вкажіть: де саме, на вашу думку, орендар «атакує» структуру силіогізму і чи є ця атака логічно обґрунтованою?

Завдання 3 (рефлексивне). Уявіть, що вам треба пояснити другу без юридичної освіти, чому людина, «явно винна», може бути виправдана судом. Напишіть цей пояснювальний текст (10–15 речень) так, щоб він був зрозумілим, точним і не створював враження, що «в суді правди немає».

Тема 8. МАНІПУЛЯЦІЇ, СОФІЗМИ, БРЕХНЯ

План

- § 1. Маніпуляція: коли логіка стає зброєю
 - П'ять елементів маніпуляції
 - Маніпуляція і переконання: де межа?
 - § 2. Софізм: коли помилка видає себе за доказ
 - Типові софістичні прийоми
 - Софізм у юридичній практиці
 - § 3. Брехня: коли слово розходиться з істиною
 - Брехня, напівправа, умовчання
 - Юридичний вимір брехні
 - § 4. Діалектика правди і обману: логіка як інструмент і як зброя
 - Формальна логіка і діалектична логіка: знову про межі
 - § 5. Стратегії розпізнавання і протидії
- Контрольні питання
- Завдання для самостійної роботи

«Чому ви вводите суд в оману?» – запитує суддя свідка, чиї показання суперечать протоколу. «Я не ввожу, ваша честь, – відповідає той. – Я просто по-різному пам'ятаю». Де тут межа між помилкою пам'яті і свідомою брехнею? Між переконливою аргументацією і майстерною маніпуляцією? Між хитромудрим обігруванням понять і відвертим софізмом?

Попередні теми давали інструменти правильного мислення – поняття, судження, закони логіки, умовиводи, правила аргументації. Тепер настав час поглянути на темний бік тієї ж медалі: на те, як усі ці інструменти можна використати для маскуванню істини, підміни понять, створення видимості доказовості там, де її немає. Логіка не лише допомагає знайти істину – вона ще й показує, як її приховати. А для юриста вміння розпізнати таку гру – не менш важливе, ніж вміння самому правильно аргументувати.

Ця тема присвячена трьом спорідненим, але різним явищам: маніпуляції, софізму і брехні. Усі три – це свідомі спроби вплинути на чуже мислення або подати неправдиву інформацію як правдиву. Але робиться це різними способами, з різними цілями і різними наслідками. Розмежування цих понять – не лише термінологічна вправність: це

необхідна умова для того, щоб у кожному конкретному випадку розпізнати, з чим ми маємо справу, і обрати адекватну стратегію протидії.

§ 1. Маніпуляція: коли логіка стає зброєю

Маніпуляція – це свідомий вплив на свідомість іншої людини таким чином, щоб вона прийняла рішення, вигідне маніпулятору, але при цьому вважала його своїм власним. На відміну від відвертого примусу чи наказу, маніпуляція працює приховано: людина не усвідомлює, що нею керують. І на відміну від переконання, маніпуляція не дбає про істину – її мета не розуміння, а підпорядкування.

Чи може бути маніпуляція логічною? Так – і саме це робить її особливо небезпечною. Маніпулятор часто використовує формально коректні логічні ходи, але вибірково: наводить лише ті аргументи, що підтримують його позицію, замовчує контраргументи, будує правильні за формою умовиводи з хибних або однобічних посилай. Зовні все виглядає бездоганно; помітити підміну може лише той, хто уважно стежить не лише за формою, а й за змістом – і пам'ятає про те, що залишилося поза межами промови.

Питання для роздумів: Чи можна назвати маніпуляцією ситуацію, коли адвокат підкреслює ті факти справи, які сприяють його клієнту, і применшує значення інших? Або це просто добросовісне виконання професійних обов'язків?

1.1 П'ять елементів маніпуляції

Психологія розрізняє п'ять ключових елементів, які перетворюють звичайну комунікацію на маніпуляцію. Знання цих елементів – це своєрідна «анатомія» маніпуляції, що дозволяє розпізнати її навіть там, де вона майстерно замаскована під щирі турботу, професійну пораду чи дружню розмову.

1. Приховування справжньої мети. Маніпулятор ніколи не каже прямо: «Я хочу, щоб ти зробив те, що мені вигідно». Натомість він подає свою мету як турботу про тебе, про справедливість, про суспільне благо – про що завгодно, аби справжній мотив залишився в тіні. Прокурор, який використовує емоційно забарвлені епітети не для з'ясування істини, а щоб викликати обурення присяжних, приховує свою мету – отримати обвинувальний вердикт – за маскою «захисту суспільства від злочинця».

2. Експлуатація вразливостей. Маніпулятор шукає слабкі місця: страхи, надії, комплекси, потреби – і натискає саме на них. У судовій залі

це може бути страх перед невизначеністю, бажання виглядати розумним і компетентним, прагнення схвалення. «Ви ж не хочете, щоб вас вважали тим, хто захищає злочинців?» – і людина, яка щойно готова була розглянути докази неупереджено, раптом відчуває тиск: треба зайняти «правильну» позицію.

3. Створення несприятливих умов для критичного мислення. Маніпуляція найефективніша тоді, коли людина не встигає подумати. Це може бути дефіцит часу («рішення треба прийняти зараз»), емоційне перевантаження (страх, гнів, ейфорія), інформаційний потік, у якому важливе губиться серед другорядного, або ж навки – різке звуження вибору до двох варіантів, один із яких заздалегідь неприйнятний. Класичний приклад: «Отже, ви вважаєте підсудного винним чи хочете, щоб такі, як він, і далі безкарно нападали на беззахисних людей?» Формально це питання, але насправді – тиск, розрахований на те, що людина не встигне помітити хибну дихотомію.

4. Підміна критеріїв оцінки. Маніпулятор непомітно зміщує фокус уваги з істотного на другорядне, з раціонального на емоційне, зі змісту на форму. Замість того щоб обговорювати, чи дійсно підсудний вчинив інкриміноване діяння, увага переключється на те, наскільки він «виглядає як злочинець», наскільки «типовою є його поведінка для таких людей», наскільки «обурливим є саме це злочин». Логічна структура при цьому може залишатися формально коректною, але висновок впливає вже не з доказів, а з емоційного тла.

5. Використання автоматизмів мислення. Людина не може постійно перебувати в стані критичної уваги – це занадто енерговитратно. Тому ми покладаємося на шаблони, стереотипи, евристики: «авторитет завжди правий», «більшість не може помилятися», «якщо це часто повторюють, мабуть, це правда». Маніпулятор знає ці автоматизми і вміло їх експлуатує: посилається на авторитети (навіть якщо вони некомпетентні в цьому питанні), апелює до «загальновідомих фактів» (навіть якщо вони хибні), повторює одне й те саме твердження, поки воно не починає сприйматися як аксіома.

Ці п'ять елементів рідко діють поодиночі. Зазвичай маніпулятор комбінує їх, створюючи багатшарову конструкцію, де кожен елемент підсилює інші. Розпізнати таку конструкцію складно, але можливо – якщо пам'ятати про ці п'ять маркерів і звертати увагу не лише на те, що говорять, а й на те, як це робиться і навіщо.

1.2 Маніпуляція і переконання: де межа?

Тут ми стикаємося з делікатним питанням, яке не має простої відповіді. Будь-яка аргументація – це спроба вплинути на чужу думку. Будь-який оратор вибирає ті аргументи, які йому здаються найсильнішими, і подає їх у найвигіднішому світлі. Чи означає це, що будь-яка аргументація – це маніпуляція? Ні. Але межа між ними тонка, і проходить вона саме по лінії щирості мети та поваги до автономії іншого.

Переконання передбачає, що ви даєте людині аргументи і залишаєте їй свободу прийняти рішення. Ви можете підкреслювати сильні сторони своєї позиції – але не приховуєте свідомо слабкі. Ви можете апелювати до емоцій – але не підміняєте ними раціональні підстави. Ви можете спростовувати контраргументи – але не замовчуєте їх існування. Маніпуляція ж працює інакше: вона створює ілюзію, що людина сама прийняла рішення, хоча насправді це рішення було запрограмоване маніпулятором через приховані механізми впливу.

Для юриста це питання має не лише етичний, а й практичний вимір. У змагальному процесі адвокат захищає інтереси клієнта – і це передбачає, що він підкреслюватиме вигідні факти і применшуватиме не вигідні. Але якщо він при цьому свідомо вводить суд в оману, приховує докази, фабрикує алібі – це вже не професійна етика, а порушення закону. Межа проходить там, де захист інтересів клієнта перетворюється на обман суду. І ця межа – не завжди очевидна.

Питання для роздумів: Адвокат знає, що його клієнт винний, але будує лінію захисту на процесуальних помилках слідства. Чи є це маніпуляцією? Чи порушує це принцип правдивості в аргументації?

§ 2. Софізм: коли помилка видає себе за доказ

Софізм – це свідомо помилковий умовивід, який подається як правильний. На відміну від паралогізму (ненавмисної логічної помилки), софізм завжди передбачає намір ввести в оману. І на відміну від маніпуляції, яка може діяти через емоції, авторитети, контекст, софізм працює саме в площині логіки: він експлуатує формальні правила, граючи на їхніх межах, двозначностях, незавершеностях.

Історично софісти Стародавньої Греції були майстрами такої гри. Вони не шукали істини – вони вчили, як довести будь-яку тезу, незалежно від її істинності. «Зробити слабший аргумент сильнішим» – ось їхнє кредо. І хоча Платон і Арістотель викривали софістику як

псевдофілософію, самі прийоми софістів виявилися надзвичайно живучими. Вони й досі активно використовуються – в політиці, рекламі, судових дебатах, повсякденних суперечках.

Що робить софізм софізмом? Не сама помилка – помилятися може кожен. А свідоме використання цієї помилки для створення видимості доказовості. Софіст знає, що його умовивід хибний, але подає його так, щоб слухач цього не помітив. Це вже не просто логічна неточність – це інтелектуальне шахрайство.

2.1 Типові софістичні прийоми

- **Підміна тези (ignoratio elenchi)** – один із найпоширеніших софізмів. Замість того щоб доводити те, що треба довести, софіст доводить щось схоже, але не те саме – і подає це як доказ початкової тези. «Підсудний не міг вчинити крадіжку, адже він завжди був чесною людиною». Теза: підсудний не вчинив цієї конкретної крадіжки. Доведено (начебто): підсудний взагалі чесна людина. Це різні твердження, і друге не доводить першого – але якщо подати це вміло, слухач може не помітити підміни.

- **Підміна понять** – ще один класичний прийом. Софіст використовує одне й те саме слово в різних значеннях, створюючи ілюзію логічного зв'язку там, де його немає. «Закон є закон. Закон природи незмінний. Отже, закон не можна змінити». Тут слово «закон» вживається спочатку як юридична норма, а потім як природна закономірність – і ця двозначність маскує абсурдність висновку. У юридичній практиці підміна понять часто стосується ключових термінів: «свобода», «справедливість», «право». Кожен із цих термінів має безліч значень – і софіст вміло грає на цьому, непомітно переходячи від одного значення до іншого.

- **Хибна дилема (false dilemma)** – софізм, що зводить багатоваріантну ситуацію до вибору з двох альтернатив, одна з яких завідомо неприйнятна. «Або ви підтримуєте цей закон, або ви проти боротьби зі злочинністю». Насправді можна бути проти цього конкретного закону, але за боротьбу зі злочинністю іншими методами – але софіст не дає простору для цього третього варіанта. Він створює штучну бінарність, у якій опонент змушений обирати між двома заздалегідь визначеними позиціями.

- **Поспішне узагальнення (hasty generalization)** – софізм, що на підставі одного чи кількох випадків робить висновок про всі випадки. «Я знав одного адвоката, який виявився шахраєм. Отже, всі адвокати –

шахраї». Логічно це те саме, що індукція, але індукція з недостатньою вибіркою: висновок претендує на універсальність, хоча база для нього занадто вузька. У судовій практиці це часто виглядає як «такі люди завжди...» або «у цих випадках зазвичай...» – і далі йде твердження, засноване на одному-двох прецедентах.

- **Post hoc ergo propter hoc («після цього, отже, внаслідок цього»)** – софізм, що плутає послідовність у часі з причинним зв'язком. «Після того, як міністр виступив із заявою, почалася економічна криза. Отже, заява міністра спричинила кризу». Послідовності у часі не означає причинності – але наш мозок схильний саме так інтерпретувати події, і софіст цим користується. У праві цей софізм особливо небезпечний у питаннях доказування причинного зв'язку між діями і наслідками.

- **Argumentum ad hominem** – атака на особу замість спростування її аргументів. «Цей свідок – колишній засуджений, тому його показання не заслуговують на довіру». Можливо, свідок справді ненадійний – але це треба доводити аналізом його показань, а не посиленням на минуле. Софіст же намагається дискредитувати аргумент через дискредитацію того, хто його висловлює.

Усі ці прийоми об'єднує одне: вони експлуатують схожість між правильним і неправильним міркуванням. Софізм часто виглядає як легітимний умовивід – настільки, що помилку можна помітити лише при ретельному аналізі. І саме тому софізми так живучі: вони паразитують на нашій довірі до логічної форми.

2.2 Софізм у юридичній практиці

Судова зала – природне середовище для софізмів. Адвокати, прокурори, самі сторони процесу – усі вони зацікавлені в тому, щоб їхня позиція виглядала логічно обґрунтованою, навіть якщо насправді вона спирається на слабкі підстави. І софізм тут стає спокусою: замість того щоб шукати справжні докази, легше побудувати видимість доказовості через майстерне маніпулювання логічною формою.

Приклад: адвокат захищає клієнта, обвинуваченого в розтраті. Прямих доказів мало, але є показання свідка, який стверджує, що бачив підсудного біля сейфу в день зникнення грошей. Адвокат будує таку лінію: «Свідок каже, що підсудний був біля сейфу. Але біля сейфу щодня буває десятки людей. Отже, той факт, що підсудний був біля сейфу, нічого не доводить». Формально все правильно: сам факт перебування біля сейфу справді не є доказом крадіжки. Але адвокат підмінив тезу:

спростовується не конкретне обвинувачення (яке спирається не лише на факт перебування, а й на сукупність інших обставин), а абстрактне твердження про те, що перебування біля сейфу саме по собі нічого не означає. Це класичний софізм підміни тези – і він може спрацювати, якщо суд не помітить підміни.

Інший приклад: прокурор доводить, що підсудний діяв з наміром заподіяти шкоду. Доказів прямого наміру немає, але прокурор використовує такий хід: «Підсудний – дорослий, освічений чоловік. Він не міг не усвідомлювати наслідків своїх дій. Отже, він діяв умисно». Це софізм, заснований на змішуванні усвідомлення можливих наслідків (яке дійсно презюмується для осудної особи) і бажання цих наслідків (яке є ознакою умислу). Усвідомлення не дорівнює бажанню – але в рамках одного умовиводу ці два поняття зливаються, і висновок виглядає логічним.

Чому софізми працюють? Тому що вони грають на межі правильного і неправильного. Вони використовують ті самі форми, що й легітимні умовиводи – силіогізми, узагальнення, причинно-наслідкові зв'язки. Але робиться це з порушенням правил, яке не завжди одразу помітне. І саме тому найкращий захист від софізму – не просто знання логіки, а вміння повільно, крок за кроком, перевіряти кожен перехід у міркуванні: чи дійсно висновок випливає з посилянь? чи не змінилося значення термінів? чи не підмінено тезу?

Питання для роздумів: Чи можна вважати софізмом ситуацію, коли юрист використовує прогалину в законі для захисту клієнта, хоча розуміє, що законодавець мав на увазі інше? Це логічна гра чи зловживання формою?

§ 3. Брехня: коли слово розходиться з істиною

Маніпуляція працює через приховані механізми впливу. Софізм – через хибні, але зовні правдоподібні умовиводи. Брехня ж діє найпростіше: вона просто стверджує неправду як правду. Це не логічна гра і не психологічний вплив – це свідоме перекручування фактів.

Але чи завжди неправдиве твердження є брехнею? Ні. Людина може помилятися, не знати, пам'ятати неточно – і при цьому щиро вірити в те, що каже. Брехня передбачає два елементи: об'єктивну невідповідність сказаного дійсності і суб'єктивне усвідомлення цієї невідповідності.

Якщо людина каже неправду, але вважає її правдою, це помилка, а не брехня. Якщо вона знає, що це неправда, але каже – це вже брехня.

Для права це розмежування принципове. Завідомо неправдиві показання – це склад злочину (ст. 384 КК України). Але щоб кваліфікувати дії свідка за цією статтею, треба довести не лише те, що його показання не відповідають дійсності, а й те, що він сам усвідомлював їхню неправдивість. Якщо свідок помилково згадав дату чи переплутав людей – це не злочин, а похибка пам'яті. Якщо ж він свідомо назвав іншу дату, щоб створити алібі підсудному, – це вже завідомо неправдиві показання, і це карається законом.

3.1 Брехня, напівправа, умовчання

Брехня не завжди є прямим твердженням протилежного істині. Вона може бути тонішою. Напівправа – це коли ви кажете щось правдиве, але замовчуєте іншу частину правди, яка кардинально змінює сенс. «Я не брав грошей із сейфу» – правда, якщо ви справді не брали; але якщо ви наказали взяти їх іншому, а самі лише організували крадіжку, то ваше твердження формально правдиве, але по суті – брехливе.

Умовчання – ще тонший різновид. Ви нічого не стверджуєте прямо, але своїм мовчанням даєте зрозуміти інше. Класичний приклад: продавець не повідомляє покупця про приховані дефекти товару. Він не каже: «Цей товар бездоганний», – він просто мовчить. Але це мовчання в контексті купівлі-продажу сприймається як запевнення в якості. І якщо дефект потім виявляється, покупець має підстави говорити про введення в оману – хоча формально продавець не сказав жодної неправди.

У праві розмежування між брехнею, напівправдою і умовчанням має юридичні наслідки. Завідомо неправдиві показання – це активна брехня. Але якщо свідок просто «не пам'ятає» те, що йому не вигідно пам'ятати, чи це брехня? Формально – ні, якщо не доведено, що він справді пам'ятає, але вдає, що ні. Якщо підсудний відмовляється давати показання, користуючись ст. 63 Конституції, – це не брехня, а реалізація права. Але якщо він дає показання і при цьому свідомо замовчує ключові факти, подаючи неповну картину, – де тут межа між правом не свідчити проти себе і обов'язком не вводити суд в оману?

3.2 Юридичний вимір брехні

Для юриста брехня – це не лише моральна категорія, а й юридичний факт. Завідомо неправдиві показання (ст. 384 КК), завідомо неправдивий донос (ст. 383 КК), шахрайство як заволодіння майном шляхом обману

(ст. 190 КК), фальсифікація доказів (ст. 358 КК для адвокатів і представників, ст. 366 КК для слідчих і прокурорів) – усе це різні юридичні форми брехні.

Що їх об'єднує? Усвідомленість. Суб'єкт знає, що говорить неправду, і все одно це робить. Що їх розрізняє? Контекст і наслідки. Неправдиві показання карають тому, що вони перешкоджають правосуддю. Шахрайство – тому що обман використовується для заволодіння чужим майном. Фальсифікація доказів – тому що вона підриває довіру до всієї доказової бази.

Особливий випадок – брехня в інтересах клієнта. Адвокат не має права свідомо вводити суд в оману (ст. 21 Закону «Про адвокатуру і адвокатську діяльність»). Але він має право і обов'язок захищати клієнта всіма законними засобами. Де межа? Адвокат не може підробити документ, запропонувати свідку неправдиві показання, приховати речовий доказ. Але він може оспорювати докази сторони обвинувачення, вказувати на їхню недостатність, пропонувати альтернативні версії подій – навіть якщо особисто він у них не вірить. Це не брехня – це професійний скептицизм, який є основою змагального процесу.

Інший приклад: клієнт зізнається адвокатові, що він винний. Чи може адвокат після цього стверджувати в суді, що клієнт невинний? Прямо – ні: це було б брехнею. Але адвокат може і повинен оспорювати докази обвинувачення, вказувати на процесуальні порушення, вимагати виправдання за недоведеністю вини – адже навіть зізнання клієнта не звільняє прокурора від обов'язку довести вину за правилами процесу. Адвокат не стверджує неправду – він ставить під сумнів достатність доказів.

Питання для роздумів: Чи є брехнею ситуація, коли адвокат буде захист на версії, у яку сам не вірить, але яка не суперечить матеріалам справи? Наприклад, стверджує, що підсудний діяв у стані афекту, хоча особисто вважає, що той діяв цілком свідомо?

§ 4. Діалектика правди і обману: логіка як інструмент і як зброя

Після того, як ми розібрали маніпуляцію, софізм і брехню окремо, настав час побачити їх у діалектичній єдності. Адже на практиці ці три явища рідко існують ізольовано. Брехня підсилюється софізмом; софізм упакується в маніпуляцію; маніпуляція маскує брехню. І всі разом вони

паразитують на логіці – використовують її форми, щоб приховати хибність змісту.

Тут криється глибока діалектична суперечність. Логіка народилася як інструмент пошуку істини. Але той самий інструмент може слугувати і для її приховування. Правила логіки – нейтральні: вони не знають, чи ви доводите істину чи брехню. Силогізм може мати і істинні, і хибні посилення; індукція може узагальнювати і реальні факти, і вигадані. Логіка дає форму – але не гарантує змісту.

Це ставить перед нами делікатне питання: чи можна навчити логіки так, щоб вона не перетворилася на зброю обману? Софісти Стародавньої Греції відповідали: ні, не можна – і саме тому ми вчимо, як довести що завгодно. Сократ, Платон, Арістотель відповідали інакше: так, можна – але для цього логіка має бути не технікою аргументації, а культурою мислення, де пошук істини важливіший за перемогу в суперечці.

Для права це питання не абстрактно-філософське, а цілком практичне. Змагальний процес побудований на тому, що кожна сторона відстоює свою позицію, використовуючи всі доступні законні засоби. Адвокат захищає клієнта – не істину. Прокурор доводить обвинувачення – не обов'язково правду. І при цьому обидві сторони користуються логікою як інструментом. Чи означає це, що право легітимізує софістику?

Відповідь – і так, і ні. Так, тому що змагальність передбачає однобічність: кожна сторона підкреслює факти, що їй сприяють, і применшує ті, що їй шкодять. Це не брехня, але це й не об'єктивність. Ні, тому що змагальність працює лише за наявності протилежної сторони, яка оспорує, критикує, вказує на слабкі місця. Істина тут народжується не з одностороннього викладу, а з зіткнення позицій. Адвокат може використовувати софістичні прийоми – але прокурор їх викриває. Прокурор може маніпулювати емоціями – але захист це демаскує. А суд, почувши обидві сторони, приймає рішення.

Це діалектика в чистому вигляді: теза стикається з антитезою, і з цього зіткнення народжується синтез – судове рішення, яке (в ідеалі) має бути ближчим до істини, ніж будь-яка з односторонніх позицій. Але це працює лише тоді, коли обидві сторони дотримуються правил гри: не фабрикують докази, не вводять суд в оману свідомою брехнею, не перетворюють процес на театр маніпуляцій. Якщо ці правила порушуються, змагальність вироджується в софістичний поєдинок, де перемагає не той, хто ближчий до істини, а той, хто вправніший у обмані.

4.1 Формальна логіка і діалектична логіка: знову про межі

Цю тему ми вже торкалися в Темі 3, коли говорили про діалектичну критику законів формальної логіки. Тепер, після того, як ми розібрали маніпуляції, софізми і брехню, можна повернутися до цього питання з нового боку.

Формальна логіка дає нам правила коректного міркування. Якщо ви дотримуетесь цих правил, ваші висновки з необхідністю впливають із посилань. Але формальна логіка не каже, чи самі посилання істинні. Вона не розрізняє між істинним і хибним змістом – лише між правильною і неправильною формою. Саме тому формальна логіка може слугувати і пошуку істини, і її приховуванню: достатньо підібрати хибні посилання, упакувати їх у бездоганну форму – і на виході ви отримаєте формально коректний, але по суті хибний висновок.

Діалектична логіка ставить інше питання: не «чи правильно побудований умовивід?», а «чи відповідає цей умовивід реальності в її суперечливості і розвитку?». Діалектика каже: реальність не статична, вона рухається через протиріччя; поняття не абсолютні, вони історичні і контекстуальні; істина не дана раз і назавжди, вона конкретна. Тому діалектична логіка підозріло ставиться до будь-якого твердження, що претендує на універсальність і незмінність, – адже саме такі твердження найлегше перетворити на софізми.

Приклад. Формальна логіка каже: якщо всі $A \in B$, і $X \in A$, то $X \in B$. Це правильно – але лише якщо поняття A , B і X однозначно визначені і не змінюються в процесі міркування. Діалектична логіка запитує: а чи справді всі A завжди $\in B$? чи не існує таких A , які в одному контексті $\in B$, а в іншому – ні? чи не змінюється саме поняття B у процесі застосування до різних A ?

У юридичній практиці ця різниця критична. Візьмемо поняття «вина». Формально-логічно: якщо доведено, що особа вчинила діяння, і доведено, що вона усвідомлювала його суспільну небезпеку, то вона винна. Але діалектично: чи можна говорити про вину підлітка так само, як про вину дорослого? чи однакова вина того, хто вчинив злочин через необережність, і того, хто діяв з прямим умислом? чи не змінюється саме поняття вини залежно від обставин справи?

Формальна логіка тут не помиляється – але вона відповідає на інше питання. Вона каже: якщо прийняти такі-то посилання, то з них випливає такий-то висновок. Діалектична логіка запитує: а чи правильно

сформульовані самі посилання? чи не приховують вони суперечності, які роблять висновок однобічним?

І ось тут криється захист від софістики. Софізм працює саме там, де ми сліпо довіряємо формальній коректності і не звертаємо уваги на зміст посилань, на контекст, на приховані суперечності. Діалектичне мислення змушує нас бути пильними: не приймати жодне твердження як безумовне, перевіряти кожне поняття на однозначність, шукати приховані суперечності. Це не робить нас невразливими до софізмів – але дає шанс їх розпізнати.

Питання для роздумів: Чи можна сказати, що формальна логіка – це логіка адвоката (який будує аргументацію на заданих посиланнях), а діалектична логіка – це логіка судді (який має оцінити самі ці посилання)?

§ 5. Стратегії розпізнавання і протидії

Знати, що таке маніпуляція, софізм і брехня, – необхідно, але недостатньо. Треба ще вміти їх розпізнавати в реальному часі, коли опонент майстерно влітає їх у свою промову, і вміти протидіяти – так, щоб не перетворити захист на контратаку тими самими засобами.

1. Перша стратегія – уповільнення. Маніпуляція працює на швидкості: вона не дає часу подумати, змушує реагувати автоматично, емоційно, під тиском. Софізм теж розраховує на те, що слухач не встигне перевірити кожен крок міркування. Тому найпростіший спосіб захисту – зупинитися. Попросити повторити аргумент. Сформулювати його іншими словами, щоб перевірити, чи правильно ви зрозуміли. Розбити складний умовивід на окремі кроки і перевірити кожен. У судовій практиці це право на час.

2. Друга стратегія – експлікація прихованого. Маніпуляція ховає свою справжню мету; софізм маскує логічну помилку; брехня подає неправду як правду. Спосіб захисту – виявити те, що приховано. Запитайте прямо: «Яка ваша мета?», «Які саме докази ви наводите?», «На чому ґрунтується цей висновок?». Попросіть сформулювати тезу чітко. Попросіть назвати посилання, з яких вона випливає. Перевірте, чи дійсно вона з них випливає.

3. Третя стратегія – перевірка на симетрію. Маніпулятор часто використовує подвійні стандарти: один критерій до себе, інший до опонента. Софіст у одному випадку тлумачить поняття широко, в іншому – вузько, залежно від того, що йому вигідніше. Спосіб захисту –

застосувати той самий критерій до обох сторін. «Ви кажете, що цей свідок ненадійний, бо його показання суперечать протоколу. А ваш свідок, чий показання теж суперечать протоколу, – чому він надійний?»

4. **Четверта стратегія – повернення до фактів.** Маніпуляція зміщує фокус на емоції, авторитети, загальні місця. Софізм грає з абстракціями, підмінює поняття, будує довгі ланцюжки умовиводів, у яких легко загубити зв'язок з реальністю. Спосіб захисту – повернути розмову до конкретики. «Добре, але які саме факти це підтверджують?», «Ви говорите про загальні принципи, але що відбувалося в цьому конкретному випадку?».

5. **П'ята стратегія – демаскування брехні через перехресну перевірку.** Брехня зазвичай не витримує деталізації. Якщо людина каже правду, вона може відповісти на уточнюючі питання, додати подробиці, узгодити свою версію з іншими джерелами. Якщо ж вона бреше, деталізація стає небезпечною. Тому перехресний допит – класичний інструмент викриття брехні. Запитайте про деталі. Поверніться до того самого питання через певний час і подивіться, чи збігається відповідь. Зіставте показання з іншими доказами.

6. **Шоста стратегія – розпізнавання емоційного тиску.** Маніпуляція часто працює через емоції: страх, гнів, обурення, жалість. Якщо ви відчуваєте, що вас намагаються розізлити, налякати, присоромити – зупиніться і запитайте себе: навіщо? Емоції самі по собі не є поганими, але якщо вони використовуються для того, щоб заблокувати раціональне мислення, – це вже маніпуляція. Спосіб захисту – усвідомити емоцію, визнати її («так, це справді обурило мене») і повернутися до раціонального аналізу аргументу.

Контрольні питання

1. У чому полягає принципова відмінність між маніпуляцією та переконанням? Чи можна провести між ними абсолютно чітку межу в реальному спілкуванні?

2. Які п'ять елементів маніпуляції ви можете назвати? Як вони взаємодіють між собою для досягнення мети маніпулятора?

3. Що таке софізм і чим він відрізняється від паралогізму? Наведіть приклад софістичного прийому, який ви зустрічали в реальному житті або в медіа.

4. Чи завжди неправдиве твердження є брехнею? Які дві умови мають виконуватися, щоб неправду можна було назвати брехнею в юридичному сенсі?

5. Яка роль діалектичної логіки в захисті від софістики? Чому знання правил формальної логіки не завжди достатньо для розпізнавання обману?

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1 (аналітичне).

Проаналізуйте будь-який фрагмент промови відомого юриста або політика (це може бути виступ у суді, інтерв'ю або дебати). Спробуйте виявити в цій промові елементи маніпуляції або софістичні прийоми. Опишіть їх, використовуючи термінологію цієї теми (наприклад: «тут використано прийом підміни тези», «у цьому фрагменті відбувається апеляція до авторитету для замовчування слабкості доказової бази»).

Завдання 2 (конструктивне).

Спробуйте самостійно сконструювати три софізми на юридичну тематику, використовуючи різні прийоми (підміну понять, поспішне узагальнення, хибну дилему тощо). Потім напишіть до кожного з них «інструкцію з викриття»: на що саме треба звернути увагу і яке питання треба поставити, щоб помилка стала очевидною.

Завдання 3 (рефлексивне).

Пригадайте ситуацію зі свого життя (не обов'язково юридичного контексту), коли ви відчули, що вами маніпулюють, або коли ви самі використали маніпулятивний прийом. Опишіть цю ситуацію, проаналізуйте, які саме механізми працювали, і поміркуйте: чи можна було діяти інакше? Що допомогло б вам (або вашому співрозмовнику) розпізнати маніпуляцію і протидіяти їй?

«ХВИЛИНКА ЛАТИНИ»

Фундаментальні принципи права та справедливості

1. **Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi** – [юстіція ест констанс ет перпéтуа волю́нтас юс сýум куї́кве трібуéнді] – Справедливість – це постійна і незмінна воля надавати кожному його право.
2. **Iuris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere** – [ю́ріс прецéпта сунт гек: гонéсте ві́вере, а́льтерум нон лéдере, сýум куї́кве трібу́ере] – Приписи права такі: чесно жити, не шкодити іншому, надавати кожному своє.
3. **Lex retro non agit** – [лекс рéтро нон а́гіт] – Закон не має зворотної сили.
4. **Dura lex, sed lex** – [ду́ра лекс, сед лекс] – Закон суворий, але це закон.
5. **Ignorantia iuris nocet** – [ігнора́нція ю́ріс но́цет] – Незнання закону шкодить.
6. **Ubi ius, ibi remedium** – [у́бі юс, і́бі ремéдіум] – Де є право, там є і засіб його захисту.
7. **In dubio pro reo** – [ін ду́біо про рео] – У разі сумнівів – на користь обвинуваченого.
8. **Nullum crimen, nulla poena sine lege** – [ну́ллном крі́мен, ну́лля пéна сі́не лéге] – Ні злочину, ні покарання без закону.
9. **Salus populi suprema lex esto** – [са́люс по́пулі супрéма лекс е́сто] – Благо народу нехай буде вищим законом.
10. **Aequitas sequitur legem** – [éквітас сéквітур лéгем] – Справедливість іде слідом за законом.
11. **Ubi societas, ibi ius** – [у́бі соці́етас, і́бі юс] – Де є суспільство, там є право.
12. **Summum ius, summa iniuria** – [сýммум юс, сýмма ініу́рія] – Вище право – вища несправедливість (надто суворе застосування закону може призвести до несправедливості).

Судочинство та логіка доказування

13. **Ei incumbit probatio, qui dicit, non qui negat** – [éi інкúмбіт проба́ціо, квí ді́ціт, нон квí нéгат] – Тягар доказування лежить на тому, хто стверджує, а не на тому, хто заперечує.
14. **Audiatur et altera pars** – [аудіа́тур ет а́льтера парс] – Нехай буде вислухана і інша сторона.
15. **Res iudicata** – [рез юдіка́та] – Вирішена справа (судове рішення, що набрало сили).
16. **Testis unus, testis nullus** – [тéстис у́нус, тéстис ну́ллюс] – Один свідок – не свідок.
17. **Manifestum non eget probatione** – [маніфе́стум нон е́гет проба́ціоне] – Очевидне не потребує доказів.
18. **Nemo iudex in propria causa** – [не́мо ю́декс ін про́пріа ка́уза] – Ніхто не може бути суддею у власній справі.
19. **Contra factum non datur argumentum** – [ко́нтра фа́ктум нон да́тур аргу́ментум] – Проти факту не дається аргументу.
20. **Prima facie** – [прі́ма фа́ціє] – На перший погляд (докази, достатні за відсутності спростування).
21. **Onus probandi** – [о́нус проба́нді] – Тягар доказування.
22. **Argumentum ad hominem** – [аргу́ментум ад го́мінем] – Аргумент до людини (перехід на особистості).
23. **Actori incumbit onus probandi** – [акто́рі інкúмбіт о́нус проба́нді] – На позивачеві лежить тягар доказування.
24. **Ex adverso** – [екс адве́рсо] – Від супротивного (метод логічного доведення).

Договірне право та зобов'язання

25. **Pacta sunt servanda** – [па́кта сунт серва́нда] – Договори мають виконуватися.
26. **Bona fides** – [бо́на фі́дес] – Добра воля (сумлінність).
27. **Mala fides** – [ма́ля фі́дес] – Злий намір (недобросовісність).
28. **Caveat emptor** – [ка́веат е́мптор] – Нехай покупець буде обачним.
29. **Do ut des** – [до ут дес] – Даю, щоб ти дав.

30. **Vis maior** – [віс ма́йор] – Непереборна сила (форс-мажор).
31. **Rebus sic stantibus** – [ре́бус сік ста́нтібус] – За такого стану справ (поки обставини не змінилися).
32. **Ex nudo pacto non oritur actio** – [екс ну́до па́кто нон о́риту́р а́кціо] – Із «голоного» договору не виникає права на позов.
33. **Culpa lata** – [ку́льпа ля́та] – Груба вина.
34. **Casus fortuitus** – [ка́зус форту́ітус] – Випадковий випадок.
35. **Error in objecto** – [е́рро́р ін об'є́кто] – Помилка в об'єкті.
36. **Damnum emergens** – [да́мнум еме́ргенс] – Прямі збитки (реальна шкода).
37. **Lucrum cessans** – [лю́окрум це́ссанс] – Упущена вигода.

Правовий статус та латинська термінологія

38. **Persona non grata** – [персо́на нон гра́та] – Небажана особа.
39. **Alibi** – [а́лібі] – В іншому місці.
40. **Status quo** – [ста́тус кво] – Стан, що існував раніше.
41. **Corpus delicti** – [ко́рпус делі́кті] – Склад злочину.
42. **De iure** – [де ю́ре] – Юридично (за законом).
43. **De facto** – [де фа́кто] – Фактично (насправді).
44. **Ipsa facto** – [і́псо фа́кто] – Самим фактом.
45. **Ad hoc** – [ад гок] – Спеціально для цього випадку.
46. **Pro bono** – [про бо́но] – Заради суспільного блага (безоплатно).
47. **Nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse habet** – [не́мо плю́с ю́ріс ад а́ліум трансфе́рре по́тест, квам і́псе га́бет] – Ніхто не може передати іншому більше прав, ніж має сам.
48. **Inter alia** – [і́нтер а́ліа] – Між іншим.
49. **Mutatis mutandis** – [мута́тіс мута́ндіс] – З відповідними змінами.
50. **Non bis in idem** – [нон біс ін і́дем] – Не два за одне (не карати двічі за те саме).
51. **Conditio sine qua non** – [конді́ціо сі́не ква нон] – Умова, без якої ніяк.
52. **Ab initio** – [аб іні́ціо] – З самого початку.

53. **Erga omnes** – [éрга óмнес] – Щодо всіх.
54. **Ultra vires** – [у́льтра ві́рес] – Поза межами повноважень.
55. **Lex loci actus** – [лекс льо́ці а́ктус] – Закон місця вчинення дії.
56. **In propria persona** – [ін про́пріа персо́на] – Особисто (без адвоката).
57. **Lex specialis derogat legi generali** – [лекс спеці́а́ліс де́рогат ле́гі генерáлі] – Спеціальний закон скасовує дію загального закону.
58. **Suis iuris** – [су́йс ю́ріс] – Свого права (повноправна особа).
59. **Veto** – [ве́то] – Забороняю.
60. **Vacatio legis** – [вака́ціо ле́гіс] – «Вакансія закону» (час між прийняттям закону та набранням ним чинності).

Case study:

ГРА-ЛОГІКА-ЛАТИНА

1. Командна гра «Юридичне лото» ⚖️

Мета: Швидке розпізнавання та запам'ятовування значень.

⚖️ **Механіка:** Студенти діляться на команди. Викладач зачитує дефініцію або ситуацію (наприклад: «Людина вчинила дію, перебуваючи в іншому місці»).

⚖️ **Завдання:** Команда має якнайшвидше підняти картку з відповідним терміном (*Alibi*).

⚖️ **Ускладнення:** Створити флешкарти в Notebook Lm

2. Вправа «Логічний конструктор»

Мета: Відпрацювання навичок аргументації.

⚖️ **Завдання:** Надається короткий опис судового кейсу (наприклад, суперечка про якість товару).

⚖️ **Завдання:** Скласти юридичний висновок, використовуючи мінімум 5 латинських термінів.

⚖️ **Приклад:** «Оскільки договір був укладений **bona fides**, сторони мають пам'ятати, що **pacta sunt servanda**. Проте покупець не дотримався принципу **caveat emptor**, тому...»

КІНО-ЛОГІКА-ЛАТИНА

1. «Адвокат Диявола» (The Devil's Advocate, 1997)

Це класика для майбутніх правників. Герой Аль Пачіно постійно апелює до природи людини, її гріхів та закону.

- **Контекст:** У фільмі часто обговорюється етика адвоката.
- **Термін:** **Ab initio** (з самого початку) та **Bona fides** (добросовісність). Можна проаналізувати момент, коли головний герой усвідомлює, що весь процес був побудований на **Mala fides** (злому намірі).

3. «Лінкольн для адвоката» (The Lincoln Lawyer, 2011)

Фільм про адвоката, який веде справи зі свого автомобіля і стикається з етичною дилемою.

- **Контекст:** Головний герой опиняється в ситуації, де він знає про вину клієнта, але зв'язаний адвокатською таємницею.
- **Термін:** **Attorney-client privilege** (в основі якого лежить **Bona fides**). Також можна обговорити **Corpus delicti** (склад злочину), коли він шукає докази, щоб виправдати або засудити людину за фактичними обставинами.

4. «Гладіатор» (Gladiator, 2000)

Хоча це історична драма, вона просякнута духом римського права.

- **Контекст:** Смерть імператора Марка Аврелія та передача влади.
- **Термін:** **Status quo** (стан, що існував раніше) — спроби повернути Рим до республіканського ладу. Також фраза **Veto** звучить як символ влади сенаторів та трибунів.

5. «Матриця» (The Matrix, 1999)

Тут латина стає частиною «програмного коду» світу.

- **Контекст:** Напис на кухні Піфії (Оракула).
- **Термін:** **Temet nosce** (лат. версія грецького «Пізнай самого себе»). Це не суто юридичний термін, але він ідеально підходить для теми «**Особистість**» у вашому курсі Філософії. Також можна обговорити концепцію **De facto** (світ, який вони бачать) проти **De iure** (реальність машин).

6. «Гаррі Поттер» (Harry Potter series)

Хоча це фентезі, більшість заклинань — це видозмінена латина. Це допоможе зрозуміти етимологію.

- **Термін: *Priori Incantatem*** — відголосок юридичного **A priori** (з попереднього, незалежно від досвіду). Або закляття **Crucio** (катую) — корінь слова «судіал», але в праві асоціюється з тілесними покараннями минулого.

Питання до іспиту

1. Що таке логіка і чому вона вивчає не *що*, а *як* людина думає? Яке практичне значення має ця відмінність для юриста?
2. Розкрийте метод формалізації у широкому і вузькому розумінні. Наведіть приклад переведення юридичного міркування на символічну мову.
3. У чому полягає різниця між діалектичною логікою Платона і формальною логікою Аристотеля? Наведіть юридичний приклад доречного застосування кожної.
4. Що таке зміст і обсяг поняття? Сформулюйте закон зворотного відношення і поясніть його значення для юридичної кваліфікації.
5. Охарактеризуйте шість видів відношень між поняттями за обсягом. Наведіть по одному юридичному прикладу для кожного виду.
6. Що таке обмеження і узагальнення понять? Побудуйте «сходи обмеження» від поняття «правопорушення» до одиничного поняття не менш ніж за п'ять кроків.
7. Чим судження відрізняється від поняття і від речення? Що таке квантор і модальність судження та яке їхнє значення в праві?
8. Що таке складні судження? Розкрийте зміст кон'юнкції, диз'юнкції, імплікації та еквівалентності. Запишіть у символічній формі будь-яку норму КК або ЦК.
9. Сформулюйте закон тотожності. Що таке підміна тези і чому вона є порушенням саме цього закону? Наведіть приклад із юридичної практики.
10. Сформулюйте закон суперечності. Які три застереження необхідні для його правильного розуміння? Чому конфлікт конституційних прав не є порушенням цього закону?
11. Сформулюйте закон виключеного третього. У яких юридичних ситуаціях він працює бездоганно, а в яких потребує уточнення умов?
12. Сформулюйте закон достатньої підстави. Чим поняття «достатньої підстави» у логіці відрізняється від «стандарту доказування» у праві?
13. Що таке «сходження від абстрактного до конкретного» у діалектичному розумінні? Чим діалектичне «конкретне» відрізняється від повсякденного розуміння цього слова? Наведіть юридичний приклад.

14. Що таке умовивід і яку структуру він має? Які три елементи є обов'язковими і як це знання використовується при оскарженні чужої позиції?
15. Що таке категоричний силізм? Охарактеризуйте його терміни і сформулюйте три правила. Наведіть приклад порушення кожного правила.
16. У чому полягають особливості юридичного силізму порівняно з «підручковим»? Де саме у справі зазвичай виникає найскладніша суперечка між сторонами?
17. Що таке дедукція і чому вона є «логічним хребтом правозастосування»? Наведіть розгорнутий приклад дедуктивного умовиводу з юридичної практики.
18. Що таке індукція і в чому її принципова відмінність від дедукції? Розкрийте зміст методів Міля та їхнє значення для юридичного доказування.
19. Що таке умовивід за аналогією? Розкрийте різницю між аналогією закону і аналогією права. Чому аналогія заборонена в кримінальному праві?
20. У чому полягає межа формальних умовиводів і яку роль відіграє діалектичне мислення у виробленні засновків? Чому «спочатку вирішити, потім знайти силізм» є помилковим підходом?
21. У чому різниця між переконанням і маніпуляцією з точки зору механізму впливу? Чому ця різниця є принципово важливою саме для юридичної практики?
22. Які три правила стосуються тези в аргументації? Що таке *ignoratio elenchi* і як його розпізнати в реальній промові?
23. Які три вимоги висуваються до аргументів? Чому «достатність» є найважчою з них і яка її залежність від стандарту доказування?
24. Що таке «ствердження консеквента» і чому цей умовивід є хибним попри зовнішню переконливість? Наведіть приклад із судової практики.
25. Охарактеризуйте шість некоректних прийомів аргументації (*ad hominem, ad verecundiam, ad populum, ad misericordiam, ad ignorantiam, ad baculum*). Наведіть по одному юридичному прикладу кожного.
26. Сформулюйте чотири правила критики чужої аргументації. Що таке «принцип доброзичливого тлумачення» і чому він є не альтруїзмом, а прагматикою?

27. Що таке лінія аргументації і чим вона відрізняється від простого переліку аргументів? Чому порядок аргументів має значення не лише риторично, але й логічно?
28. Охарактеризуйте чотири стратегії побудови лінії аргументації. У яких юридичних ситуаціях кожна з них є найбільш доречною?
29. Що таке демаркація в аргументації? Які ознаки відрізняють хорошу демаркацію від поганої і чому вона починається з плану промови?
30. Що таке дескриптивна і алогічна підтримка аргументації? Де проходить межа між їхнім законним використанням і маніпуляцією?
31. Розкрийте зміст понять «фабула», «анонс» і «резюмуюча теза» як елементів архітектури промови. Чому резюме не є механічним повторенням основної частини?
32. У чому принципова різниця між логічним доведенням і юридичним доказуванням? Чому процесуальна істина може не збігатися з матеріальною і чому право свідомо робить цей вибір?
33. Що таке стандарти доказування: допустимість, достовірність і достатність? Чим стандарт «поза розумним сумнівом» відрізняється від «балансу імовірностей» і які практичні наслідки ця різниця має?
34. Що таке презумпція і фікція у праві? Яке їхнє логічне значення і як вони впливають на структуру юридичного аргументу?
35. Що таке прямі і непрямі докази? Чим відрізняється «відсутність доказу» від «доказу відсутності» і чому ця різниця є принциповою?
36. Що таке «упередження підтвердження» і «помилка прокурора»? Поясніть на конкретному прикладі, чому ці когнітивні пастки є небезпечними саме в юридичному доказуванні.
37. Чому тлумачення правових норм є структурно неминучим? Охарактеризуйте три методи тлумачення і ситуації, де кожен із них є найбільш доречним.
38. Що таке тактика переконання і чим вона відрізняється від маніпуляції? Сформулюйте три критерії, що розмежовують допустимий вплив і маніпуляцію.
39. Що таке мотивувальна частина судового рішення з точки зору логіки? Чим слабка мотивація відрізняється від сильної і чому ця різниця має практичне значення для апеляційного оскарження?
40. Що таке внутрішня узгодженість судового рішення і чому її порушення є підставою для скасування? Як юрист, що готує

апеляційну скаргу, використовує логічний аналіз мотивувальної частини?

Література

Основна

1. Березька К. М. Логіка : підготовка до ТЗНК. Навчальний посібник. Тернопіль : ЗУ-НУ, 2025. 250 с. URL: <https://dspace.wunu.edu.ua/items/5854ab95-109f-463a-a738-41cb4b65d44a>
2. Данильян О. Г., Юркевич О. М., Качурова С. В. та ін. Логіка: навчально-методичний посібник для студентів I курсу першого (бакалаврського) рівня галузі знань 08 «Право», спеціальності 081 «Право». Вид. 2-ге, перероб. і доп. Харків: НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2025. 130 с. URL: <https://library.nlu.edu.ua/senmk/item/255-lohika.html>
3. Зленко Н., Пономаренко Т. Юридична логіка : навчальний посібник. Суми : ФОП Цьома С. П., 2025. 168 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/entities/publication/9004d8a6-becd-45ca-a615-3ac04b9e6fba>
4. Ковальчук О. Я. Логіка [для студентів юридичних спеціальностей] : навчальний посібник. Тернопіль : ЗУНУ, 2021. 256 с. URL : <http://surl.li/lrsrye>
5. Комплексні практичні індивідуальні заняття з курсу "Логіка". Березька К. М., Марти-нюк О. М., Дзюбановська Н. В. Тернопіль, ЗУНУ, 2022. 52 с. URL : <http://surl.li/bshzbj>
6. Конверський А. Логіка : підручн. для студентів юридичних факультетів. К : ЦУЛ. 2024. 358 с. URL : <https://jurkniga.ua/contents/logika.pdf>
7. Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 316 с. URL : <http://surl.li/irbeta>
8. Логіка. Данильян О. Г. Харків : Право, 2022. 220 с. <http://surl.li/zkvelj>
9. Усанов І.В., Усанова Л.А. Теоретичні моделі сучасної соціальної аналітики. *Філософські обрії*. Наук.-теорет. журн. / Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Полтав. нац. пед. ун-т імені В.Г. Короленка. Вип. 45. К.; Полтава, 2022. С. 40-44. URL : <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/19031>
10. Усанова, Л.; Усанов, І.; Штепа, О. Формування критичного мислення в системі компетентнісної підготовки фахівців. *Українська професійна освіта*=Ukrainian professional education 2024, 48-55. URL : <https://doi.org/10.33989/2519-8254.2024.16.314293>

Допоміжна

1. Войтенко Д. О., Качурова С. В., Невельська-Гордєєва О. П. Логіка в запитаннях і відповідях: навчальний посібник / за заг. ред. О.П. Невельської-Гордєєвої. Харків : Право, 2022. 126 с. URL : <http://surl.li/dwucdv>
2. Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Логіка» Мартинюк О. М. Дзюбановська Н.В., Березька К. М. Тернопіль, ЗУНУ, 2022. 76 с.
3. Логічні задачі для самостійної роботи студентів з курсу “Логіка” Мартинюк О. М., Березька К. М., Дзюбановська Н. В. Тернопіль, ЗУНУ, 2022. 32 с. URL: <http://surl.li/dzreia>
4. Професійне мислення як фактор становлення сучасного правника: навч. посібник/ Черновський О. К., Меленко О. В., Гриндей Л. М. Чернівці: Технодрук, 2021. 220 с. URL : <http://surl.li/boefhy>
5. Тетарчук І. В. Логіка для юристів : посіб. для підготовки до іспитів. К : ЦУЛ. 2020. 147 с.
6. Тягло О. В. Логіка юридичних міркувань. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 2. С. 349–353. URL : <http://surl.li/kmkxru>
7. Чорна Л. Методологічні концепти викладання логіки здобувачам вищої освіти за спеціальністю «Право». DOI: <https://doi.org/10.58407/visnik.253609> URL: <https://visnyk.chnpu.edu.ua/index.php/visnyk/article/view/1001>

Інформаційні ресурси

1. Бібліотека ім. В. Вернадського. URL : <http://www.nbuv.gov.ua>
2. Електронна бібліотека Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. URL : <https://filosof.com.ua/>
3. Практикум з логіки. URL : <http://philosophy.ck.ua/praktikum-z-logiki/>